

Επιθετικότητα, βία: *Βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις και πειραματικές διαπιστώσεις*

Του σπουδαστή:
Γκοντίνου Νικόλαου

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

Παπαδημητρίου Αθανάσιος

Πτυχιακή για τη λήψη του πτυχίου στην κοινωνική εργασία από το τμήμα Κοινωνικής Εργασίας της Σχολής Επαγγελματιών Υγείας και Πρόνοιας του Τεχνολογικού Εκπαιδευτικού Ιδρύματος (Τ.Ε.Ι) Πάτρας.

Πάτρα Μάϊος 2004

Περίληψη μελέτης

Η βία παρεμβαίνει σχεδόν σ' όλες τις ανθρώπινες υποθέσεις, από τις στενές οικογενειακές σχέσεις, μέχρι τις διαπραγματεύσεις μεταξύ κρατών. Θέλουμε να θεωρούμε τη βία ως κάτι ξένο από μας, κάτι που συμβαίνει στις κακές οικογένειες, στους κακόφημους δρόμους, ή σε μακρινούς πολέμους, αλλά η βία είναι συχνά τόσο κοντά μας, όσο είναι η διπλανή πόρτα ή το διπλανό δωμάτιο στο σπίτι μας.

Στην παρούσα εργασία γίνεται μια προσπάθεια να δοθούν απαντήσεις σε ορισμένα σημαντικά ερωτήματα που αφορούν στο θέμα της επιθετικότητας και της βίας. Χρησιμοποιώντας όσο το δυνατόν σύγχρονη και έγκυρη βιβλιογραφία θα προσπαθήσουμε να δώσουμε τις βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις και πειραματικές διαπιστώσεις στο θέμα μας. Πιο συγκεκριμένα, αρχικά θα προσπαθήσουμε να οριοθετήσουμε εννοιολογικά τι είναι επιθετικότητα και τι βία μέσα από τους πιο πρόσφατους προβληματισμούς των μελετητών. Το θέμα αυτό είναι τεράστιο και θα μπορούσε να αποτελέσει από μόνο του μια εργασία. Θα αναφερθούμε στις κυριότερες σχολές της ψυχολογίας και στις ερμηνείες που αυτές δίνουν για την ανθρώπινη επιθετικότητα, τονίζοντας ότι η μια θεωρία δεν αποκλείει κατ' ανάγκη την εγκυρότητα της άλλης αλλά τη συμπληρώνει και διαφωτίζει περισσότερο όλες τις πλευρές του φαινομένου. Βασικά ερωτήματα που θα μας απασχολήσουν εδώ είναι γιατί οι άνθρωποι είναι επιθετικοί, αν αποτελεί η επιθετικότητα φυσική συμπεριφορά για τους ανθρώπους ή είναι επίκτητη, συμβάλλουν δηλαδή στην εκδήλωση αυτής ο πολιτισμός μας, τα μέσα μαζικής επικοινωνίας και οι άλλοι άνθρωποι.

Στη συνέχεια θα αναφερθούμε σε σημαντικές μορφές της ανθρώπινης επιθετικότητας, όπως είναι η λεκτική βία, η πολιτική βία, και αναφέρονται στους προβληματισμούς των θεωρητικών έτσι όπως τη συναντάμε στη βιβλιογραφία που μελετήσαμε.

Σημαντικό θεωρήσαμε, να αναφερθούμε στους παράγοντες εκείνους που μειώνουν την επιθετικότητα και στους τρόπους αντιμετώπισής της. Το τμήμα αυτό της εργασίας περιλαμβάνει βασικές θεωρητικές θέσεις που αφορούν την τροποποίηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς, εμπειρικά συμπεράσματα, συμπεράσματα από εξωεργαστηριακά πειράματα που σκοπό έχουν να προτείνουν λύσεις προκειμένου για την ορθή αντιμετώπιση της επιθετικής συμπεριφοράς. Το βασικό ερώτημα που θα μας απασχολήσει εδώ είναι υπό ποιες συνθήκες οι άνθρωποι φέρονται βίαια και ποιες συνθήκες μειώνουν τη βία.

Στα συμπεράσματά μας θα προσπαθήσουμε να έχουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα των όσων παρουσιάστηκαν, να παρουσιάσουμε τη δικιά μας κριτική σκέψη και προβληματισμό, να διατυπώσουμε καινούργια ερωτήματα, που δημιουργήθηκαν από αυτά που μελετήσαμε, και να προτείνουμε πιθανά νέα θέματα προς αναζήτηση που θα φωτίσουν ακόμη περισσότερο τον τομέα αυτό.

Πρέπει επίσης να τονίσουμε την διάθεσή μας να ασχοληθούμε με το θέμα, σε ποιότητα, μπορεί να μην έφταναν στο επιθυμητό αποτέλεσμα εάν δεν περιορίζαμε θεματολογικά και σε υλικό το εύρος της εργασίας μας, η οποία μπορεί να μην προσφέρει μια ολοκληρωμένη θεώρηση για την επιθετική συμπεριφορά, κρίνεται όμως από τους συμμετέχοντες ως ικανοποιητική σε σχέση με τη βιβλιογραφία που μελετήσαμε, την ποιότητα και τον όγκο.

Πίνακας περιεχομένων

	Σελίδα
Περίληψη μελέτης	
Πίνακας περιεχομένων	2
<i><u>Κεφάλαιο I</u></i>	
Εισαγωγή	3
Σκοπός της μελέτης	5
Καθορισμός όρων	5
<i><u>Κεφάλαιο II</u></i>	
Μεθοδολογία	7
<i><u>Κεφάλαιο III</u></i>	
Ανασκόπηση άλλων μελετών και σχετικών συγγραμμάτων:	
Επιθετικότητα και βία	9
Οι θεωρίες για τη βία και επιθετική συμπεριφορά	16
Γλώσσα και επιθετικότητα	47
Πολιτική βία	61
Προϋποθέσεις γέννησης της βίας	73
Μηχανισμοί κοινωνικής αναπαραγωγής της βίας	76
Η μείωση της επιθετικότητας	80
<i><u>Κεφάλαιο IV</u></i>	
Συμπεράσματα – Εισηγήσεις	95
Βιβλιογραφία	100

Κεφάλαιο I

Εισαγωγή

Δεν είναι λίγοι οι λόγοι που κάνουν αναγκαία τη διερεύνηση της επιθετικότητας. Αποτελεί μια απειλή που βρίσκεται σε συνεχή αύξηση στις περισσότερες περιοχές της γης και διαποτίζει όλη την κοινωνική ζωή. Εκδηλώνεται με πολλές μορφές – φυσική, ηθική, ψυχολογική, γι' αυτό συνδέεται με πολλούς τομείς του κοινωνικού βίου – με το δίκαιο, την αγωγή, την εργασία ακόμη και με το θέαμα. Εξαιτίας αυτού του γεγονότος συνιστά πολύπλοκη έννοια, πράγμα που θα μας θέσει το πρόβλημα του ορισμού.

Ένας άλλος λόγος είναι ότι το ενδιαφέρον γύρω από το θέμα παραμένει αμείωτο ίσως, όχι τόσο γιατί οι απαντήσεις που έχουν δοθεί δεν μας ικανοποιούν, αλλά γιατί στις μέρες μας, ως απόρροια της γενικότερης κρίσης του πολιτισμού μας, αυξάνονται τόσο οι κοινωνικές όσο και οι ψυχολογικές συνέπειες αυτής της κρίσης. Μία από τις εκδηλώσεις αυτών των συνεπειών είναι και η αύξηση της επιθετικότητας.

Θελήσαμε να ασχοληθούμε με αυτό το θέμα στην πτυχιακή μας εργασία, γιατί επιθυμία μας είναι με το έργο μας, με κάθε έργο μας, να γινόμαστε καλύτεροι με τη γνώση, να βοηθάμε τους συνανθρώπους μας να γίνονται καλύτεροι, να επεμβαίνουμε στο κοινωνικό περιβάλλον ώστε να γίνεται καλύτερο· να βοηθήσουμε τον εαυτό μας πρώτα και το συνάνθρωπό μας. Θεωρήσαμε πως η ενασχόλησή μας με το συγκεκριμένο θέμα συμβάλλει προς αυτήν ακριβώς την κατεύθυνση.

Οπωσδήποτε δε φιλοδοξούμε σ' αυτή την εργασία να παρουσιάσουμε όλες τις απόψεις που αναπτύχθηκαν γύρω από το θέμα. Θέλουμε όμως να παρουσιάσουμε τις βασικότερες θεωρίες, τις

κυριότερες απόψεις, έτσι όπως αναπτύσσονται στη πιο σύγχρονη βιβλιογραφία, που είχαμε την ευκαιρία να ανακαλύψουμε και να μελετήσουμε. Επίσης να εμπλουτίσουμε τη συζήτηση που γίνεται και να φωτίσουμε το θέμα, όσο το δυνατόν από περισσότερες πλευρές.

Όποιες κι αν είναι οι αιτίες για την επιθετικότητα, πρέπει να θυμόμαστε, ότι η βία παρεμβαίνει σχεδόν σε όλες τις ανθρώπινες υποθέσεις, από τις στενές οικογενειακές σχέσεις, μέχρι τις διαπραγματεύσεις μεταξύ κρατών. Οι στατιστικές για την οικογενειακή βία, το βίαιο έγκλημα και τον πόλεμο υποδεικνύουν τα θεμελιώδη ερωτήματα στα οποία θα προσπαθήσουμε να δώσουμε απάντηση σ' αυτή μας την εργασία. Μια μεγάλη έρευνα για την οικογενειακή βία βρήκε ότι το 20% των γονέων χτυπούν τα παιδιά τους, ενώ οι γονείς χτυπούν και αυτοί ο ένας τον άλλο 'αν είσαι παντρεμένος, υπάρχουν μια στις τρεις πιθανότητες ο άντρας σου ή η γυναίκα σου να σε χτυπήσει' (Straus, Gelles, & Steinmetz, 1980, σελ. 32). Μια γρήγορη ματιά στις εφημερίδες μας πείθει ότι η βία επεκτείνεται και έξω από την οικογένεια στην κοινωνία με τη μορφή βίαιου εγκλήματος (δολοφονία, βιασμός, ληστεία και σωματική επίθεση). Η βία επίσης χρησιμοποιείται τακτικά σε πολύ μεγαλύτερη κλίμακα στα έθνη, καθώς μεμονωμένα άτομα σκοτώνουν και ακρωτηριάζουν άλλα έθνη. Ο Ashley Montagu (1976), περιέγραψε την προσπάθεια ενός ερευνητή να καταγράψει τον αριθμό όλων των πολέμων, που έχουν καταγραφεί στην ιστορία. Το αποτέλεσμα ήταν μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1960, είχαν γίνει 14531 πόλεμοι.¹

Ένα μεγάλο 'γιατί;' θα θέσουμε λοιπόν εμείς και θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε. Θα προσπαθήσουμε επίσης να περιγράψουμε τις συνθήκες στις οποίες οι άνθρωποι γίνονται βίαιοι και τις συνθήκες που μειώνουν τη βία. Θα αναλύσουμε βασικές της μορφές της και θα

---

¹ Richard A. Lippa, Κοινωνική Ψυχολογία, μετάφραση: Ισμήνη Αποστόλη, Δρ. Κωνσταντίνος Μαύρος, Εκδόσεις 'ΕΛΛΗΝ', 2003 (1997, by Books/Cole Publishing Company a Division of Wadsworth), σελ. 458, 459.

αναφερθούμε σε εργαστηριακά και εξωεργαστηριακά πειράματα και διαπιστώσεις.

Σκοπός της μελέτης

Σκοπός της μελέτης μας, έτσι όπως ορίζεται από το θέμα είναι να αναφερθούμε στις βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις και πειραματικές διαπιστώσεις για την επιθετικότητα. Θα προσπαθήσουμε να δώσουμε απάντηση σε ερωτήματα όπως, γιατί ο άνθρωπος είναι επιθετικός; Είναι φυσική συμπεριφορά και ποιοι παράγοντες συμβάλλουν στην εκδήλωσή της; Ποιες είναι οι συνθήκες που οι άνθρωποι φέρονται βίαια και πως μπορεί να αντιμετωπιστεί η βία;

Καθορισμός όρων

Επιθετικότητα: Είναι συμπεριφορά η οποία στρέφεται εναντίον ενός άλλου ζωντανού οργανισμού, με σκοπό να τον βλάψει ή να τον τραυματίσει.

Εχθρική επιθετικότητα: Συναισθηματική, οργισμένη επιθετικότητα που συχνά προκαλείται από πόνο και ματαίωση.

Συντελεστική επιθετικότητα: Μη συναισθηματική επιθετικότητα που πραγματοποιείται για την απόκτηση κάποιας αμοιβής.

Κάθαρση: Η εκτόνωση της επιθετικότητας μέσω της φαντασίας, της άσκησης, της λεκτικής ή σωματικής επιθετικότητας.

Ματαίωση: Σύμφωνα με τις πρώτες έρευνες για την υπόθεση ματαίωση-επιθετικότητα, πρόκειται για παρεμβολή (εμπόδιο) στην επίτευξη ενός στόχου.

Πολιτική βία: Είναι η συλλογική βία που ασκείται πάνω στο κοινωνικό σώμα, στο όνομα της ίδιας της κοινότητας, από το κράτος ή από τους θεσμούς, είτε για λόγους ηθικούς και θρησκευτικούς, είτε για καθαρά πολιτικούς, που έχουν στόχο τους την πολιτική ανατροπή ή την αλλαγή.

Λεκτική επιθετικότητα: Η πρόκληση ψυχικής οδύνης με τη βοήθεια του λόγου.

Κεφάλαιο II

Μεθοδολογία

Η εργασία μας ξεκίνησε με τον ορισμό του θέματος, που ήταν αρκετά γενικός και απλά προσδιόριζε ότι θα ασχοληθούμε με την επιθετικότητα και τη βία. Κατά τη διάρκεια όμως αναζήτησης της βιβλιογραφίας και συγκέντρωσης του υλικού ήταν απαραίτητο να γίνουμε ακόμη πιο συγκεκριμένοι, επειδή υπήρχε ο κίνδυνος να χαθεί κανείς σ' ένα πλατό θέμα, και να περιοριστούμε σε ορισμένους τομείς. Νομίζουμε ότι τελικά ο τίτλος της εργασίας που επιλέξαμε περιγράφει πλήρως το υλικό που συμπεριλάβαμε στην εργασία.

Η αναζήτηση βιβλιογραφίας είχε και αυτή τις ιδιαιτερότητές της. Μολονότι, δηλαδή, ξεκινήσαμε με άλλη βιβλιογραφία, την οποία ανακαλύψαμε στις βιβλιοθήκες του Τ.Ε.Ι. και των πανεπιστημίων, μέσω του internet αλλά και με επίσκεψη σ' αυτές, τελικά καταλήξαμε σ' άλλη. Ο λόγος ήταν ότι στις βιβλιοθήκες των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων υπάρχει σχετικά παλαιά βιβλιογραφία, ενώ τα πιο πολλά και σύγχρονα βιβλία υπάρχουν στις προθήκες των βιβλιοπωλείων και στους εκδοτικούς οίκους. Κατά αυτόν τον τρόπο προχωρήσαμε στην επιλογή της βιβλιογραφίας με γνώμονα το πόσο σύγχρονα ήταν τα συγγράμματα, πόσο έγκυρα, και πόσο περισσότερο και καλύτερα έδιναν απαντήσεις στα ερωτήματα που εμείς θέταμε. Πάντως η σχετικά παλαιά βιβλιογραφία δεν αγνοήθηκε τελείως αλλά οπωσδήποτε υπήρξε η ανάγκη περιορισμού της βιβλιογραφίας μας με κάποια κριτήρια.

Ένα άλλο πρόβλημα που αντιμετωπίσαμε ήταν ότι δεν μπορέσαμε να βρούμε μια πτυχιακή εργασία πρότυπο που να αποτελέσει οδηγό-βοήθημα για τη συγγραφή της δικιάς μας. Απαντήσεις στα ερωτήματα αυτού του είδους, που είχαμε, πήραμε τελικά από τη βιβλιογραφία που

διαβάσαμε, και που οπωσδήποτε δεν τηρούν τις προϋποθέσεις συγγραφής πτυχιακής εργασίας.

Θεωρήσαμε σκόπιμο να βάλουμε κάποια όρια, minimum και maximum, τόσο στον όγκο της βιβλιογραφίας που θα συμπεριλάβουμε όσο και στον όγκο των δεδομένων που θα παρουσιάσουμε, θεωρώντας, στη συγκεκριμένη περίπτωση, ότι μια όσο το δυνατόν μικρότερη σε όγκο εργασία θα είναι πιο ποιοτική.

Θέλαμε (και έπρεπε) να αποδώσουμε αυτά που μελετήσαμε, με όσο το δυνατόν περισσότερο δικά μας λόγια, για να αποφύγουμε παγίδες των κειμένων και να γίνουμε όσο το δυνατόν περισσότερο σαφείς σε αυτά που γράψαμε. Το αποτέλεσμα ελπίζουμε να είναι ικανοποιητικό... και επαφίεται στην κρίση του καθενός.

Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι τρεις είναι οι τομείς που χωρίζουν το υλικό που παρουσιάζουμε. Στον πρώτο παρουσιάζονται οι κυριότερες ψυχοβιολογικές και ψυχολογικές απόψεις γύρω από τα αίτια της επιθετικότητας. Μετά παρουσιάζονται αναλύσεις για σημαντικές μορφές της ανθρώπινης επιθετικότητας όπως είναι η λεκτική και η πολιτική βία. Τέλος παρουσιάζονται μέθοδοι-στρατηγικές που αφορούν την αντιμετώπιση και τη μείωση της επιθετικότητας.

Ανάμεσα σ' αυτά που επιδιώκουμε, με αυτήν μας την εργασία, θέλαμε να πετύχουμε να δώσουμε ένα αξιοπρεπές αποτέλεσμα στην προσπάθεια συγγραφής της πτυχιακής, που να πληρεί κάποια στοιχειώδη κριτήρια, και να είμαστε όσο το δυνατόν περισσότερο συγκεκριμένοι και κατανοητοί σε όσα αναπτύσσουμε γύρω από το θέμα μας, δίνοντας απαντήσεις σε σημαντικά ερωτήματα που εμείς θέσαμε και αναζητήσαμε απάντηση.

Κεφάλαιο III

Ανασκόπηση άλλων μελετών και σχετικών συγγραμμάτων

Επιθετικότητα και βία

Σύμφωνα με τον Jacques Selosse² η βία από την ετοιμολογία της, παραπέμπει στην έννοια της κατάχρησης της εξουσίας, δηλαδή σε μια έννοια εξαναγκασμού. Η λέξη «βαιοπραγώ» δηλώνει μια ασύμμετρη σχέση στις διαπροσωπικές συναλλαγές και απηχεί αυτή την έννοια της εξουσίας. Προτείνει, λοιπόν έναν πρώτο ορισμό της βίας ως «το πρωτόγονο στάδιο της επιθετικότητας, με τη μορφή της σωματικής επίθεσης, που αλλοιώνει τη φύση της επιθετικότητας και πολώνει τις συναλλαγές με τους άλλους, θεωρώντας ότι αυτοί αποτελούν μέρος μιας διπολικής σχέσης, ότι είναι δηλαδή ή σύμμαχοι ή εχθροί».

Λαμβάνοντας ως σημείο εκκίνησης του προβληματισμού της τρεις επιστημονικές συναντήσεις, που πραγματοποιήθηκαν στη χώρα μας τα τελευταία χρόνια και στις οποίες εκτέθηκαν επιστημονικές απόψεις και ερευνητικά δεδομένα για τα φαινόμενα της βίας, η Λουκία Μπεζέ³ διαπιστώνει ότι «υπό τον όρο βία περιγράφονται ποικίλες και διαφορετικές διαθέσεις, πράξεις, συμπεριφορές από την επιθυμία καταστροφής αντικειμένων, την απειθαρχία ή την προσβολή έως τη σεξουαλική κακοποίηση». Συμπληρώνει μάλιστα ότι «πολλές από αυτές τις συμπεριφορές άλλοτε χαρακτηρίζονται ως επιθετικές ενέργειες και άλλοτε ως εκδηλώσεις βίας». Διαπιστώνει επίσης ότι «ακολουθώντας έναν ευρύτατο ορισμό της βίας και της επιθετικότητας, οποιοδήποτε

---

² Jacques Selosse στο βιβλίο της Λουκίας Μπεζέ κ.ά., Βία στο σχολείο, βία του σχολείου, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σελ. 19.

³ Λουκία Μπεζέ κ.ά., Βία στο σχολείο, βία του σχολείου, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σελ. 63.

ζήτημα άπτεται της θέσης και της λειτουργίας ενός θεσμού μπορούσε να θεωρηθεί ότι εμπίπτει στη θεματική της βίας».

Σύμφωνα λοιπόν με την Μπεζέ η κατάταξη όλων αυτών των διαφορετικών συμπεριφορών στην ομάδα της επιθετικότητας και της βίας μπορεί να σημαίνει ή ότι η επιθετικότητα και η βία είναι συστατικό στοιχείο όλων των ανθρώπινων εκδηλώσεων, ή ότι το εννοιολογικό εργαλείο είναι ακατάλληλο για να περιγράψει διαφορετικές συμπεριφορές, διαφορετικής σημασίας και σε διαφορετικό πλαίσιο.

Ως παράδειγμα αναφέρει τα δεδομένα έρευνας που πραγματοποιήθηκε με σκοπό να καταγράψει τις επιθετικές συμπεριφορές των μαθητών (Ταρατόρη & Χατζηδήμου, 1997), και βρίσκουμε τον εξής ορισμό της επιθετικότητας: «Με τον όρο ‘επιθετικότητα’, τόσο στην καθομιλουμένη όσο και στην επιστημονική γλώσσα, εννοεί κανείς την εχθρική συμπεριφορά και συγκεκριμένα την τάση που έχουν τα άτομα να επιτίθενται με λόγια ή με πράξεις στον ίδιο τους τον εαυτό ή εναντίον άλλων ατόμων, που συνήθως έγιναν αιτία να γίνουν αυτά ‘επιθετικά’» (Βουιδάσκης, 1987). Συμπεραίνει κανείς από αυτόν τον ορισμό ότι η επιθετικότητα εξισώνεται με την εχθρότητα ή ακόμα ότι είμαστε επιθετικοί επειδή οι άλλοι είναι επιθετικοί.

Η υιοθέτηση λοιπόν παρόμοιων ορισμών δύσκολα δικαιολογείται από την αναφορά ότι «υπάρχουν το επιστημονικό χώρο ορισμένες βασικές και συγκεκριμένες θεωρίες που προσπάθησαν και προσπαθούν να επεξηγήσουν το φαινόμενο τη ‘επιθετικότητας’... όμως καμιά δεν μπορεί να δώσει οριστικές λύσεις στο πρόβλημα της επιθετικότητας...» (Ταρατόρη & Χατζηδήμου, 1997, σελ. 94). Η υιοθέτηση ή η διατύπωση ενός ορισμού έχει σημασία κυρίως όταν χρησιμεύει για να κατασκευαστεί ένα εργαλείο με σκοπό τη συλλογή στοιχείων ακόμα κι αν αγνοήσουμε το γεγονός αν η επιστημονική θεωρία στοχεύει άμεσα σε λύσεις και το αν η επιθετικότητα είναι πρόβλημα που αναζητά λύση. Στη

συγκεκριμένη δηλαδή έρευνα διευκρινίστηκε στους μαθητές «τι σημαίνει ο όρος επιθετικότητα. Δηλαδή πως οι εκπαιδευτικοί, οι μαθητές, οι γονείς εκδηλώνουν την εχθρότητά τους (με ξύλο, φωνές, βρισιές, βλαστήμιες, αισχρολογίες, ενοχλητικά πειράγματα και ψευτοπαλληκαρισμούς, υπερβολική ειρωνεία κ.λπ.)» (Ταρατόρη & Χατζηδήμου, σελ. 96).

Κάτω από αυτές τις συνθήκες το εύρημα ότι κάποιο ποσοστό των μαθητών απαντούν ότι συμπεριφέρονται πολύ επιθετικά στους συμμαθητές τους και κάποιο άλλο ποσοστό ότι συμπεριφέρονται πολύ επιθετικά στους εκπαιδευτικούς τους (Ταρατόρη & Χατζηδήμου, σελ. 97) δύσκολα μπορεί να αποκτήσει συγκεκριμένο περιεχόμενο και δύσκολα μπορεί να τύχει αναλύσεως, επειδή, σύμφωνα με τον παραπάνω ορισμό θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει ότι όλα αυτά (ξύλο, βρισιές κ.λπ.) είναι εκδηλώσεις εχθρότητας και επιθετικότητας.

Μια πρώτη παρανόηση, λοιπόν, σχετίζεται με τη συνάφεια μεταξύ αυτού που μετρούμε και των κατηγοριών στις οποίες ταξινομούμε αυτές τις μετρήσεις (Jacquard, 1995, σελ. 53). Ως παράδειγμα αναφέρουμε τα ενοχλητικά πειράγματα αν αυτά αποτελούν επιθετική ενέργεια, και μάλιστα εχθρική, κακοπροαίρετη. Αν χαρακτηρίζονται ως τέτοια από τον πομπό ή τον αποδέκτη. Κι αν η λειτουργία τους είναι αυτή, δηλαδή να επιστρέψουν στον πομπό, και να εξυπηρετήσουν δικές του ανάγκες σύγκρισης με τον άλλον και συγκρότησης.

Στην ψυχολογία οι έννοιες «επιθετικότητα» και «βία» έχουν βέβαια πολλαπλές σημασίες, αλλά δεν υποκαθιστούν άλλες έννοιες και οι σημασίες είναι συγκεκριμένες. Οι όροι επιθετικότητα, επίθεση και επιθετική συμπεριφορά δεν δηλώνουν παρόμοιες καταστάσεις ή ψυχικές διαθέσεις και καθεμιά από αυτές δεν είναι μονοσήμαντη.

Με τον όρο επιθετικότητα προσδιορίζουμε τη διαρκή διάθεση του ατόμου να εμπλακεί σε πραγματικές ή φαντασιωτικές επιθετικές διαγωγές. Αυτή η επιθετικότητα μπορεί να είναι κακοήθης,

καταστροφική, αλλά μπορεί να είναι καλοήθης όπου οι ενέργειες του ατόμου εκφράζονται με την άμιλλα και τη δημιουργικότητα (Moser, 1987).

Όσον αφορά την επίθεση, δεν υπάρχει κοινή αποδοχή. Οι κυριότερες θέσεις είναι ασυμβίβαστες μεταξύ τους. Η συμπεριφοριστική άποψη θεωρεί ως επίθεση κάθε συμπεριφορά που τραυματίζει ή προκαλεί βλάβη στον άλλον. Κατά την γνωστική θεωρία, μια συμπεριφορά εκλαμβάνεται ως επίθεση μόνο αν είναι ταυτόχρονα εκούσια και παραβιάζει ένα κανόνα που διέπει την κατάσταση μέσα στην οποία εκδηλώνεται η συγκεκριμένη συμπεριφορά. Οι επιθέσεις μπορούν να πάρουν πολλές και διαφορετικές μορφές και περιλαμβάνουν κάθε άμεση ή έμμεση αντίδραση, ενεργητική ή παθητική, κινητική ή λεκτική (Moser 1987). Η πρόθεση του ατόμου είναι αυτή που επιτρέπει να διαχωρίσουμε την εχθρική επίθεση από τη λειτουργική επίθεση, η οποία συνίσταται στη χρήση ενός καταναγκασμού με σκοπό ένα αποτέλεσμα διαφορετικό από την πρόκληση βλάβης στο θύμα.

Για την επιθετική συμπεριφορά, ο προσδιορισμός της προέρχεται κυρίως από την ηθολογία και περιλαμβάνει όλες τις ευέλικτες ή στερεότυπες διαγωγές αποφυγής και απειλής. Μέσω αυτών των συμπεριφορών προσδιορίζεται ένας προσωπικός χώρος, μέσα στον οποίο δε γίνεται ανεκτή η διείσδυση κάποιου άλλου.

Σχετικά με τη βία, οι προσεγγίσεις ανάγονται σε ένα εντελώς διαφορετικό πλαίσιο. Εντελώς σχηματικά, θα μπορούσε να γίνει λόγος, καταρχήν, για ένα ενδοψυχικό πεδίο, όπου η βία θεωρείται εντελώς διαφορετική από την επιθετικότητα (Bergeret, 1994). Για παράδειγμα, μια ερωτική επιθυμία μπορεί να είναι βίαιη και, αντίστροφα, μια επιθετική πράξη όπως η δημόσια ή ιδιωτική κριτική μπορεί να μην είναι βίαιη. Η «θεμελιώδης βία», ως φυσική εκδήλωση καταστροφικότητας μπορεί, όπως η λίμπιντο, να εξουδετερωθεί ή να μετουσιωθεί και να

μετατραπεί σε σημαντική κινητήρια δύναμη της ανθρώπινης δραστηριότητας (Bergeret, 1984). Εκτός από τον διαχωρισμό της σωματικής βίας και της ψυχικής βίας, οι κυριότερες μορφές ψυχικής ή ηθικής βίας που έχουν περιγραφεί είναι η απειλή απόσυρσης της αγάπης και της προστασίας και η διαστρεφική χρήση του συλλογισμού που υποβάλλει το θύμα σε λογικές αντιφάσεις. Γενικά, η κατοχή ενός αγαθού, μιας γνώσης, μιας γνώσης «του πράττειν» μπορεί να γίνει αισθητή από αυτούς που δεν την κατέχουν ως βία που τους ασκείται από τους κατέχοντες (Anzieu, 1966). Στην προέκταση αυτού του αισθήματος μπορεί, κατά δεύτερο λόγο, να γίνει αναφορά στη βία που συνάγει με το μη προβλέψιμο, το χάος και την πλήρη αποδιοργάνωση, καθώς και με τους φόβους για το άγνωστο που μπορεί ανά πάσα στιγμή να συμβεί. Όμως αυτή ακριβώς η βία, ως διάχυτο αίσθημα, δεν είναι δυνατόν να οριστεί (Michaud, 1992).

Από τα παραπάνω βγάζουμε το συμπέρασμα ότι η επιθετικότητα και η επίθεση δεν είναι εξ ορισμού εχθρική ή καταστροφική ενέργεια. Μάλιστα, μπορούμε να αναρωτηθούμε ποια θα ήταν η ανάπτυξη και συγκρότηση του ατόμου αν δεν είχε την τάση να επιτίθεται, να οριοθετεί και να προστατεύει τον ψυχικό του χώρο και τις δικές του ιδιαιτερότητες. Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν ότι η υπαγωγή όλων των συμπεριφορών στις κατηγορίες της επίθεσης και της βίας δεν μπορεί παρά να έχει ως αποτέλεσμα την απογύμνωση από την ουσία τους. Συγκεκριμένα, οφείλουμε να αναρωτηθούμε αν μπορεί να υπάρξει συγκρότηση της αυτονομίας των εφήβων χωρίς να επιτεθούν και να διαπραγματευθούν τα όρια, ή αν μπορεί να υπάρξει κοινωνικοποιητική διαδικασία χωρίς άσκηση βίας (Vayer, 1993). Και μόνο ο κανόνας που επιβάλλεται, και η παράβαση του οποίου επισύρει κυρώσεις, μπορεί να νοηθεί ως άσκηση βίας. Αλλά όπως γράφει ο Léauté, «οι κανόνες συμπεριφοράς

επιβάλλονται, δεν μπορούν να γίνουν αντικείμενο συζήτησης» (σελ. 207).

Επανερχόμενοι στο χώρο του σχολείου αντιλαμβανόμαστε ότι οι ευρύτεροι ορισμοί της επιθετικότητας και της βίας οφείλουν να απολέσουν αρκετά από τα στοιχεία τους, όλα όσα ανάγονται σε άλλο πλαίσιο ανάλυσης, όπως αυτό της αναπτυξιακής διαδικασίας, της εκπαιδευτικής πράξης ή της παράβασης κανόνων, ώστε όταν γίνεται λόγος για επιθετικές ή βίαιες συμπεριφορές να καθίσταται δυνατή η περιγραφή τους. Κατά κάποιον τρόπο θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο ορισμός της επιθετικότητας που συναντούμε στη καθομιλουμένη και στον χώρο της εκπαίδευσης εμπεριέχεται στους ψυχολογικούς ορισμούς. Όμως οι έννοιες της επιθετικότητας, της επίθεσης και της βίας χρησιμεύουν, στην ψυχολογία, για την κατανόηση και ερμηνεία ψυχικών καταστάσεων και ανθρώπινων εκδηλώσεων, χωρίς αυτές να χαρακτηρίζονται αξιολογικά.

Στο χώρο της εγκληματολογίας και του δικαίου γίνεται λόγος για άσκηση βίας, με την έννοια του εξαναγκασμού, και για άσκηση σωματικής βίας. Οι σχετικές αναφορές του ποινικού κώδικα είναι σαφείς και οριοθετημένες. Η βία συσχετίζεται με το αξιόποιο της πράξης και «ως πράξη νοείται μόνο η εκούσια ανθρώπινη, εξωτερική συμπεριφορά» (Μαγκάκης, 1984, σελ.147). Ο εξαναγκασμός και η σωματική βία υπεισέρχονται ως συστατικά στοιχεία σε σύνθετα ή πολύπρακτα εγκλήματα (Μαγκάκης, όπ.π., σελ. 440) όπως η ληστεία ή ο βιασμός.

Ο ποινικός και, κατ' επέκταση, εγκληματολογικός ορισμός της βίας, είναι παραπλήσιος με τον ορισμό που προτείνει, από άλλη οπτική γωνία, ο J.-C. Chesnais συγγραφέας της ιστορίας της βίας: «η βία δεν έχει τη σημασία που της αποδίδεται από την κοινή γνώμη και, αναμφιβόλως, τοποθετείται στην κορυφή της ιεραρχίας των παραβάσεων κατά προσώπων, διότι τα απειλεί σε ό,τι πολύτιμο έχουν: τη ζωή, την υγεία, την ελευθερία» (1981, σελ. 33). Ο Chesnais, λαμβάνοντας υπόψη τόσο

τους ορισμούς της βίας όσο και την ιστορική εξέλιξη της εγκληματικής βίας, που καταφανώς είναι φθίνουσα στην ανθρώπινη κοινωνία, διαχωρίζει τρεις ομόκεντρους κύκλους της βίας. Στον εξωτερικό κύκλο τοποθετεί την ηθική ή συμβολική βία, την οποία χαρακτηρίζει και ως «λεκτική κατάχρηση ορισμένων διανοουμένων» και η οποία δεν έχει καμία σχέση με «τη γνώση του κόσμου της εξαθλίωσης και του εγκλήματος». Στον δεύτερο κύκλο τοποθετεί την οικονομική βία που αφορά όλες τις παραβάσεις κατά των αγαθών. Στον τρίτο, κεντρικό κύκλο και «σκληρό πυρήνα» της βίας τοποθετεί τη σοβαρή, σωματική βία που παίρνει τέσσερις μορφές, την εκούσια ανθρωποκτονία (ή απόπειρα), τους βιασμούς (ή απόπειρες), τις εκούσιες σωματικές βλάβες, τις ένοπλες ή βίαιες κλοπές. Σύμφωνα με τον Chesnais, μόνο αυτός ο σκληρός πυρήνας μπορεί να λάβει τον χαρακτηρισμό της βίας.

Έτσι επανερχόμενοι στο χώρο του σχολείου, θα λέγαμε, επαναλαμβάνοντας τα λόγια του É. Debarbieux, ότι «η κοινοτοπία του όρου βία θα ανήγαγε στο ίδιο επίπεδο σημαντικό αριθμό φαινομένων διαφορετικής σοβαρότητας και έτσι θα εμπόδιζε την επεξεργασία τους» (1996, σελ. 39). Και ο ίδιος συγγραφέας επισημαίνει σε άλλο σημείο ότι «η μελέτη της βίας στον σχολικό χώρο ισοδυναμεί με την εξέταση του νοήματος της εκπαιδευτικής πρακτικής» (όπ.π., σελ. 46).

Θα μπορούσαμε λοιπόν να πούμε ότι κάθε επιθυμητή συμπεριφορά δεν μπορεί να μεταφράζεται σε κανόνα, ούτε βέβαια να εκλαμβάνεται ως κανόνας. Αν αυτό συνέβαινε, τότε θα είχαμε να κάνουμε με ολοκληρωτικές ιδεολογίες και με περιθωριοποίηση κάθε μη αρεστής συμπεριφοράς από και σε κάθε διαφορετική ομάδα. Το ατομικό, το οικογενειακό, το σχολικό, το κοινωνικό και πολιτικό θα νοούνταν ως μονοσήμαντο και άρα μη ανθρώπινα. Από την άλλη, ο χαρακτηρισμός μιας πράξης επιθετικής ή βίαιης έχει νόημα μόνο σε σχέση με έναν κανόνα και τα ελαστικά ή μη όριά του. Είναι γνωστή για όλον γενικά τον

πληθυσμό, και ιδιαίτερα για την εφηβική περίοδο, η ύπαρξη της «αφανούς εγκληματικότητας», δηλαδή η σε μεγάλο ποσοστό παραβίαση κανόνων ή και νόμων, η οποία όμως συνδέεται άμεσα με την κοινωνική θέση των εφήβων και τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης.⁴

Οι θεωρίες για την βία και επιθετική συμπεριφορά

A. Οι ψυχοβιολογικές θεωρίες

Οι διάφορες ψυχοβιολογικές θεωρίες ξεκινούν από τη θέση ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του επιθετικός, δηλαδή επειδή είναι έμψυχο ον υπάρχει σ' αυτόν εγγενής και βιολογική ορμή για επίθεση. Ο Γεωργιάς Δημήτριος⁵ αναφέρει ότι ο φιλόσοφος Thomas Hobbes χαρακτήρισε τον άνθρωπο σαν *hominii lupus*, δηλαδή ότι είναι ένα σκληρό και κακό ζώο από τη φύση του χωρίς συμπόνια για τον συνάνθρωπό του. Θεώρησε επίσης ότι οι νόμοι θεσπίζονται από τις πολιτισμένες κοινωνίες για τον περιορισμό των επιθετικών ορμών του ανθρώπου. Σε αντίθεση ο Γάλλος φιλόσοφος Rousseau θεώρησε ότι ο άνθρωπος είναι αγνός και καλός από τη φύση του, και τα αίτια που τον κάνουν επιθετικό και βίαιο πρέπει να αναζητηθούν στην κοινωνία.

Οι θεωρίες του Δαρβίνου και του Αριστοτέλη ήρθαν αντιμέτωπες για να συμβάλλουν αποφασιστικά στη διαμόρφωση της επιστημονικής σκέψης. Ο Αριστοτέλης διαχώρισε τον ψυχισμό των ζώων από τον ψυχισμό του ανθρώπου. Πίστευε ότι το ζώο κινείται από της ορμές του ενώ αντίθετα ο άνθρωπος από τη ενεργεί με τη λογική. Η θεωρία του

---

⁴ Στο ίδιο, σελ. 63-69.

⁵ Γεωργιά Δημήτριου, Κοινωνική Ψυχολογία, τόμος Α', Αθήνα 1990, σελ. 232.

Δαρβίνου βασίζεται στην αρχή της φυσικής υπεροχής, οι αλλαγές δηλαδή του περιβάλλοντος προκαλούν στο ζώο την ανάγκη καινούργιων τρόπων προσαρμογής του σ' αυτό, με σκοπό την επιβίωση. Θεώρησε δηλαδή ότι δεν υπάρχουν ουσιαστικές διαφορές μεταξύ ανθρώπου και ζώων και απλώς ο άνθρωπος έχει εξελιχτεί στο ανώτατο όριο της ζωικής ιεραρχίας, χρησιμοποιεί όμως τις ίδιες μορφές προσαρμογής στις απαιτήσεις του περιβάλλοντος, όπως και τα ζώα.⁶

- Η θεωρία του Φρόιντ

Επηρεασμένος από την θεωρία του Δαρβίνου, ο Φρόιντ⁷ υιοθέτησε την ιδέα της συνέχειας μεταξύ των ζώων και του ανθρώπου. Σύμφωνα με αυτήν την θεωρία ο άνθρωπος, όπως και τα ζώα, ενεργεί με βάση τα ένστικτά του. Ο Φρόιντ χώρισε την προσωπικότητα σε τρεις επιμέρους τομείς, το εγώ, το υπερεγώ, και το εκείνο. Το εγώ είναι το συνειδητό μέρος της προσωπικότητας, στο οποίο κυριαρχεί η λογική, η σκέψη, η παρατηρητικότητα. Το υπερεγώ είναι η συνείδηση του ανθρώπου με την έννοια ότι περιέχει τις αξίες, τα ταμπού της οικογένειας και της κοινωνίας. Το εκείνο είναι το πρωτόγονο ασυνείδητο μέρος της προσωπικότητάς του, που περιέχει τις ενστικτώδεις ορμές του.

Η κινητήρια δύναμη είναι οι ορμές και ωθούν το άτομο να ικανοποιήσει τις βιολογικές ανάγκες. Οι ορμές, δηλαδή τα ένστικτα του ανθρώπου, δρουν ασυνείδητα. Οι συνειδητές επιθυμίες του είναι

---

⁶ Στο ίδιο, σελ. 232.

⁷ Freud, S. 1920, Beyond the pleasure principle, Standard Edition, Vol. 18, London: Hogarth (1955).
 Freud S. 1926, Inhibitions, symptoms and anxiety, Standard Edition, Vol. 20, London: Hogarth (1959).
 Freud, S. 1940, An outline of psychoanalysis, Standard Edition, Vol. 23, London: Hogarth (1964), στο βιβλίο του Γεωργά Δημήτριου, όπ. π. σελ. 232.

τεκμήρια της λογικής σκέψης και δεν υποσκελίζονται από τις πρωτόγονες ορμές που κυριαρχούν στο ασυνείδητο.

Μια επίσης βασική έννοια στη θεωρία του Φρόιντ είναι αυτή της «ψυχικής ενέργειας», και περιλαμβάνει τις έννοιες πηγή της ενέργειας, καύση της ενέργειας και μετάδοση της ενέργειας. Η θεωρία αυτή που αναπτύχθηκε στη διάρκεια του δεκάτου ενάτου αιώνα, επηρεασμένη από τις επιστήμες της φυσικής και της χημείας, υποστήριζε ότι η καύση της τροφής παράγει ενέργεια βιοχημική, η οποία μεταβιβάζεται στα όργανα του σώματος, όπου είναι απαραίτητη για τη λειτουργία τους και για την παραγωγή έργου. Έτσι οι φυσιολόγοι εφάρμοζαν τις αρχές της ενέργειας για να εξηγήσουν την λειτουργία του φυσιολογικού συστήματος. Θεωρούσαν δηλαδή την τροφή ως την πηγή της φυσιολογικής ενέργειας. Ο Φρόιντ, σύμφωνα με αυτήν τη θεωρία, δημιούργησε την έννοια της «ψυχικής ενέργειας», που η λειτουργία της είναι παρόμοια με τη λειτουργία της σωματικής ενέργειας. Ο Φρόιντ υπέθεσε ότι η πηγή της ψυχικής ενέργειας είναι όμοια με αυτή της σωματικής. Δεν υπήρξε όμως σαφής για το πώς μετατρέπεται η φυσική ενέργεια σε ψυχική. Υπέθεσε απλώς ότι κάποτε θα ανακαλυφτεί μια βιοχημική εξήγηση της λειτουργίας αυτής. Ανάμεσα στις υποθέσεις που έκανε ο Φρόιντ είναι και ότι ο άνθρωπος έχει εκ γενετής μια ποσότητα ψυχικής ενέργειας, η οποία μένει αμετάβλητη κατά τη διάρκεια της ζωής του.

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι η θεωρία των ενστικτωδών ορμών του Φρόιντ, βασίζεται στην έννοια της μόνιμης πηγής ψυχικής ενέργειας. Στην αρχή της επιστημονικής του σκέψης, ο Φρόιντ υπέθεσε ότι υπάρχει μία ενστικτώδης ορμή, ο έρωτας ή η ορμή για τη ζωή. Αργότερα όμως, προσπαθώντας να εξηγήσει την αγριότητα του Α Παγκόσμιου πόλεμου και τον θάνατο εκατομμυρίων ανθρώπων, κατέληξε ότι υπάρχει μια δεύτερη ενστικτώδη ορμή που την ονόμασε «θάνατο». Σύμφωνα με τη θεωρία του η εσωστρέφεια της ορμής του θανάτου καταλήγει σε

κατάθλιψη, ενώ η εξωστρέφεια της ορμής αυτής καταλήγει σε επιθετικότητα. Η επιθετικότητα, λοιπόν, σύμφωνα με την ψυχανάλυση είναι μια εγγενής ενστικτώδη ορμή που χαρακτηρίζει τον άνθρωπο, όπως και τα ζώα. Ο Φρόιντ παρομοίασε τη λειτουργία της επιθετικότητας με μία χύτρα, γεμάτη νερό, σκεπασμένη πάνω σε μία εστία. Η ενέργεια της φωτιάς μεταδίδεται στο νερό, το νερό θερμαίνεται και δημιουργεί ατμό και πίεση στην κλειστή χύτρα. Για να μην εκραγεί η χύτρα πρέπει να υπάρχει μία βαλβίδα που να απελευθερώνει τον ατμό.

Έτσι περιέγραψε ο Φρόιντ τη λειτουργία του ενστίκτου της επιθετικότητας, ως μια ψυχική ενέργεια που είναι μόνιμη εστία δύναμης και η οποία κινητοποιεί το ένστικτο τα επιθετικότητας. Κατά τον Φρόιντ το νήπιο που δεν έχει αναπτύξει ακόμη το εγώ εκδηλώνεται εναντίον κάθε στόχου και η ανάπτυξη της προσωπικότητας ακολουθεί τη σταδιακή διαμόρφωση του εγώ και μετά από μερικά χρόνια του υπερεγώ. Ο ρόλος επομένως του εγώ είναι η καταστολή των μη ρεαλιστικών και αντικοινωνικών ορμών, και επίσης η μετατροπή του τρόπου εκδήλωσης των επιθετικών ορμών σε ένα κοινωνικά παραδεκτό και ρεαλιστικό τρόπο μέσα από τους μηχανισμούς άμυνας.

Όπως αντιλαμβανόμαστε, η εκδήλωση των επιθετικών ορμών είναι ενστικτώδης και μόνιμη. Ο σκοπός του περιβάλλοντος, της οικογένειας και τη κοινωνίας πρέπει να είναι η διαμόρφωση της προσωπικότητας, με τέτοιο τρόπο, ώστε το ένστικτο αυτό να στρέφεται εναντίον στόχων που είναι όσο γίνεται πιο ανώδυνοι για τον άνθρωπο και την κοινωνία.

Αφού λοιπόν ο άνθρωπος είναι ον εκ φύσεως επιθετικό, κατά τον Φρόιντ, περιγράφει κι' έναν τρόπο εκτόνωσης και καταστολής των ορμών αυτών, που την ονόμασε «κάθαρση». Η κάθαρση αφορά το φαινόμενο της ψυχικής και σωματικής εξάντλησης που παρουσιάζεται, όταν το άτομο εκφράζει τις απαγορευμένες και καταπιεσμένες ορμές του. Η κάθαρση φέρνει μόνο προσωρινή ανακούφιση σύμφωνα με την ψυχαναλυτική

θεραπεία, επειδή οι ορμές δεν έχουν βρει έναν ικανοποιητικό μηχανισμό άμυνας). Ένας στόχος λοιπόν της ψυχαναλυτικής θεραπείας είναι να βοηθήσει το άτομο να βρει πιο ρεαλιστικούς στόχους για να εκφράσει την επιθετικότητά του. Την μεγαλύτερη κριτική και αμφισβήτηση η ψυχαναλυτική θεωρία την έχει δεχτεί για την ύπαρξη αυτών των ενστίκτων και κυρίως για την ύπαρξη του εγγενούς ενστίκτου της επιθετικότητας.⁸

Από τα παραπάνω αναφερόμενα των βασικών θέσεων της θεωρίας για την επιθετικότητα του S. Freud, μπορούμε να πούμε πως είναι φανερό ότι ορισμένες θέσεις της προσέγγισης του έχουν παλιώσει.

Ταυτόχρονα βλέπουμε ότι άλλα ουσιαστικά σημεία στη θεωρία του δεν είναι τίποτα άλλο από υποθέσεις που δεν μπορούν να επιβεβαιωθούν. Σ' αυτές τις υποθέσεις μπορούμε να εντάξουμε και τη βασική: τη βιολογικο-μηχανική ουσία της επιθετικότητας. Γι' αυτό άλλωστε σήμερα η ορθόδοξη εκδοχή της φρουϊδικής αντίληψης αντικρούεται όχι μόνο από τις άλλες ψυχολογικές σχολές, αλλά ασκείται σ' αυτήν κριτική και μεταλλάσσεται από τους ίδιους τους μαθητές του Freud. Η φρουϊδική αντίληψη της επιθετικότητας δεν μπορεί να ερμηνεύσει πολλές αιτίες και καταστάσεις που προκαλούν επιθετικότητα. Αντίθετα, οι υποθέσεις πως η επιθετικότητα είναι αποτέλεσμα του ενστίκτου της καταστροφικότητας και του θανάτου, θολώνουν την κατανόηση του ζητήματος και φανερά αντιτίθενται στα αποτελέσματα των σύγχρονων ερευνών που αφορούν την επιθετική συμπεριφορά και οι οποίες δείχνουν ότι η εμφάνιση και ανάπτυξη της επιθετικότητας δεν έχει σχέση με έμφυτα ένστικτα.

Μια άλλη αρνητική πλευρά των απόψεων του Freud βρίσκεται στο ότι μπορούν να αποτελέσουν μια καλή δικαιολογία για την αυταρχικότητα και το δεσποτισμό που επιδεικνύουν ορισμένοι γονείς και

---

⁸ Γεωργιάς Δημήτριος, όπ. π., σελ. 232.

παιδαγωγοί στη διαδικασία διαπαιδαγώγησης και μόρφωσης των παιδιών.⁹

- Η θεωρία της εθολογίας και το ένστικτο

Διαφορετική αντιμετώπιση της επιθετικότητας προέρχεται από τους βιολόγους και τους εθολόγους. Αντικείμενο των ερευνών τους είναι η κοινωνική ζωή των ζώων. Οι εθολόγοι που σφράγισαν με τις θεωρίες τους την καινούργια αυτή επιστήμη είναι ο Lorenz¹⁰ και ο Tinbergen¹¹ που μελέτησαν το ένστικτο στα ζώα. Η επιθετικότητα γι' αυτούς στο ζωικό βασίλειο χωρίζεται σε δύο κατηγορίες, στην αρπακτική συμπεριφορά και στην αγωνιστική συμπεριφορά.

Με τον όρο «αρπακτική συμπεριφορά» εννοούν την επίθεση του ζώου εναντίον ετερογενών ζώων με σκοπό την απόκτηση τροφής, όπως συμβαίνει, για παράδειγμα, με το λιοντάρι που επιτίθεται και σκοτώνει το ελάφι. Με τον όρο «αγωνιστική συμπεριφορά» εννοούν την επίθεση του ζώου που στρέφεται εναντίον ομογενών ζώων για την προστασία της περιοχής του ή για την κατάκτηση μιας θέσης στην ιεραρχία της αγέλης του όπως για παράδειγμα συμβαίνει με τη λέαινα που επιτίθεται σε κάποιο ζώο που εισβάλλει στην περιοχή όπου αυτή τρέφει τα νεογνά της ή με τα δύο λιοντάρια που μάχονται για την κατάκτηση της θέσης του αρχηγού της αγέλης τους.

Διαπιστώνουμε ότι υπάρχει πρόβλημα στον ορισμό της επιθετικότητας στα ζώα. Η επιθετικότητα ορίζεται ως «πρόθεση ενός

---

⁹ Βαγενάς Ελισσαίος, Για μια άλλη προσέγγιση της παιδικής επιθετικότητας, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2002, σελ. 27, 28.

¹⁰ Lorenz, K. 1963, On Aggression, New York: Horcourt, Brace, World, στο βιβλίο του Γεωργά Δημητρίου, όπ. π., σελ. 235.

¹¹ Tinbergen, N. 1951, The study of instinct. London: Clarendon, στο βιβλίο του Γεωργά Δημητρίου, όπ.π., σελ. 235

ατόμου να προκαλέσει σωματική ή ψυχική οδύνη σε άλλον». Το λιοντάρι που βλέπει, κυνηγά, σκοτώνει και τρώει το ελάφι, προφανώς έχει ένα συγκεκριμένο λόγο για τον οποίο το κάνει. Υπάρχει δηλαδή το πρόβλημα αν είναι «επιθετικό» με την ίδια έννοια που αποδίδουμε την επιθετικότητα όταν αναφερόμαστε στον άνθρωπο. Αν δηλαδή λέαινα που επιτίθεται στον εισβολέα της περιοχής της είναι «επιθετική» με την ίδια έννοια που ο άνθρωπος είναι «επιθετικός».

Υπάρχει μία ουσιώδης διαφορά ανάμεσα στη πράξη της «επίθεσης» και του χαρακτηρισμού της «επιθετικότητας» όπως υπάρχει και το πρόβλημα της «πρόθεσης» στο ζώο. Το ζώο δηλαδή δεν σκοτώνει τυχαία όποιο ον βρει μπροστά του, κάνει διάκριση μεταξύ των όντων. Το πρόβλημα έγκειται στο εάν υπάρχει κάποια «πρόθεση» ή κάποιος συγκεκριμένος σκοπός στα ζώα, κι' αν είναι αυτό το ίδιο φαινόμενο που ονομάζουμε ανθρώπινη «πρόθεση».

Η απάντηση των εθολόγων είναι ότι η επιθετική πράξη καθώς και η «πρόθεση» των ζώων έχουν ως κινητήρια δύναμη το ένστικτο. Η έννοια του ενστίκτου που χρησιμοποιούν οι εθολόγοι έχει ομοιότητες με την αντίστοιχη έννοια του Φρόιντ, έχει όμως και σημαντικές διαφορές, γιατί το ζωώδες ένστικτο κινείται από τις ορμές, όπως περιγράφει ο Φρόιντ. Οι εθολόγοι, όμως, προσφέρουν μία άλλη έννοια, αυτή της προκαθορισμένης πράξης, για παράδειγμα ο στερεότυπος και επαναλαμβανόμενος τρόπος με τον οποίο το λιοντάρι μάχεται είναι προκαθορισμένος και εγγενής στο γένος του, δεν τον μαθαίνει δηλαδή από άλλα λιοντάρια. Η κληρονομικότητα είναι αυτή που παίζει πρωταρχικό ρόλο.

Στην ψυχανάλυση οι πράξεις του ατόμου δεν εξελίσσονται στερεότυπα, αντίθετα, η εξέλιξη εξαρτάται από τη μορφή των αλληλεπιδράσεων του ατόμου με άλλα άτομα που το περιβάλλουν, τη μητέρα, τον πατέρα κ.λπ. Η έννοια που δίνουν οι εθολόγοι στο ένστικτο

περιέχει και το μηχανισμό της «απελευθέρωσης», δηλαδή υπάρχουν συγκεκριμένα ερεθίσματα που διεγείρουν τη συγκεκριμένη ενστικτώδη πράξη του ζώου. Το ψάρι που προστατεύει τη φωλιά του θα επιτεθεί μόνο σε ορισμένα ψάρια ενώ, όταν αντιληφθεί άλλα ψάρια που είναι πολύ μικρά, ή έχουν άλλη μορφή, τότε δεν επιτίθεται σε αυτά.

Ο μηχανισμός λειτουργεί με τον τρόπο που περιγράφουμε εδώ. Οι εποχιακές βιοχημικές αλλαγές του οργανισμού, επηρεάζουν κάποιο μηχανισμό του κεντρικού συστήματος που ονομάζεται «απελευθερωτικός». Επομένως ανάλογα με την βιοχημική κατάσταση, όταν ο εγκέφαλος αντιλαμβάνεται μία συγκεκριμένη εικόνα, τότε αυτή η εικόνα ερεθίζει τον «απελευθερωτικό» αυτό μηχανισμό με αποτέλεσμα να προκαλεί τη στερεότυπη χαρακτηριστική επιθετική του πράξη. Για παράδειγμα το ψάρι είναι σε εποχή που επωάζει τα αυγά του, έχουν δημιουργηθεί ορισμένες βιοχημικές μεταβολές στον οργανισμό του, περιφέρεται γύρω από τη φωλιά του, αντιλαμβάνεται ένα κινούμενο ον, η μορφή του όντος δεν ταιριάζει με ένα πρότυπο που υπάρχει στον εγκέφαλο του ψαριού, συνεχίζει να περιφέρεται γύρω από τη φωλιά του, αντιλαμβάνεται ένα δεύτερο κινούμενο ον, η μορφή του δεύτερου αυτού όντος ταιριάζει με κάποιο πρότυπο που υπάρχει στον εγκέφαλο, ταύτιση αυτή του όντος με το πρότυπο του εγκεφάλου επηρεάζει τον «απελευθερωτή», και ο μηχανισμός αυτός απελευθερώνει τη στερεότυπη επιθετική πράξη του ψαριού.

Άλλη μια ομοιότητα που υπάρχει στη θεωρία των ενστικτωδών ορμών του Lorenz και του Φρόιντ είναι η μόνιμη ενέργεια των ενστικτωδών ορμών, που οδηγεί σε αυξημένη πίεση και τελικά σε υπερένταση του ενστίκτου της επιθετικότητας. Για παράδειγμα, σε ένα πείραμα ο Lorenz παρατήρησε την επιθετική συμπεριφορά των αρσενικών ψαριών, που ήταν επιθετικά μόνο προς τα άλλα αρσενικά ψάρια του ίδιου γένους και όχι προς άλλα ετερογενή. Όταν έβγαλε όλα τα

αρσενικά του ίδιου γένους από το ιχθυοτροφείο εκτός από ένα, τότε το αρσενικό αυτό επιτέθηκε στα άλλα ετερογενή ψάρια. Όταν έβγαλε όλα τα ψάρια από το ιχθυοτροφείο εκτός από ένα αρσενικό και ένα θηλυκό άλλου γένους, τότε το αρσενικό επιτέθηκε στο θηλυκό ώσπου να το σκοτώσει.

Στο σύγγραμμά του «On Aggression» ο Lorenz¹² καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η επιθετικότητα είναι μια ενστικτώδης ορμή που είναι κοινή στον άνθρωπο και στα ζώα, με τη διαφορά ότι στα ζώα οι επιθετικές πράξεις είναι στερεότυπες και εγγενείς, ενώ στον άνθρωπο ο τρόπος εκδήλωσης των επιθετικών πράξεων δεν είναι εγγενής, αλλά οι επιθετικές πράξεις διαμορφώνονται κυρίως από το περιβάλλον του.¹³

- Οι νευρολογικές και βιοχημικές θεωρίες

Άλλη μια θεωρία που προσπαθεί να δώσει εξηγήσεις για τα αίτια της επιθετικότητας υποθέτει την ύπαρξη κέντρου επιθετικότητας στον εγκέφαλο. Σε πείραμα του Sheard¹⁴ διέγειραν με ηλεκτρισμό το πλάγιο μέρος του υποθαλάμου γάτας. Η διέγερση αυτή είχε ως αποτέλεσμα την επίθεση της γάτας εναντίον ενός μεγάλου ποντικού. Όταν διέγειραν ένα γειτονικό μέρος του εγκεφάλου, η γάτα επιτέθηκε εναντίον του ερευνητή.

Ο Mayer¹⁵ υποθέτει ότι υπάρχουν εγγενή κυκλώματα νεύρων στον εγκέφαλο που επηρεάζουν την επιθετικότητα. Ο Tedeschi¹⁶ επικρίνει τη

¹² Βλέπε σύγγραμμα Konrad Lorenz, Επιθετικότητα, Εκδόσεις Χατζηνικολή, Αθήνα 1978.

¹³ Γεωργά Δημητρίου, όπ. π., σελ. 234-237.

¹⁴ Sheard, M. και Flynn, J. 1967, Facilitation of behavior by stimulation of the midbrain of cats, Brain Research, 4, 324–333, στο βιβλίο του Γεωργά Δημητρίου, όπ. π., σελ. 237.

¹⁵ Mayer, K.E 1971, The psychology of aggression and the implications for aggression control, στο βιβλίο του J.L. Singer the control of aggression and violence, New York: Academic, στο βιβλίο του Γεωργά Δημητρίου, όπ. π., σελ. 237.

¹⁶ Tedeschi, J., Smith, R. και Brown, R. 1974, A reinterpretation of research on aggression, Psych. Bull., 81, 540-562, στο βιβλίο του Γεωργά Δημητρίου, όπ. π., σελ. 237.

θέση του Mayer ότι τα κυκλώματα νεύρων που επηρεάζουν την επιθετικότητα είναι εγγενή και υποστηρίζει ότι τα κυκλώματα αυτά μπορεί να δημιουργήθηκαν με τη μάθηση. Επίσης παρατηρεί ότι κάθε επέμβαση στον εγκέφαλο μπορεί να διεγείρει τα κέντρα νευρώνων που ελέγχουν την αίσθηση του πόνου. Στερεότυπη και αποδειγμένη αντίδραση των ζώων στην αίσθηση του πόνου είναι η φυγή, εκτός εάν υπάρχει αδιέξοδος, οπότε το ζώο επιτίθεται εναντίον οποιουδήποτε ατόμου ή αντικειμένου. Καταλήγει λοιπόν ο Tedeschi στο συμπέρασμα, ότι δεν υπάρχει ένα συγκεκριμένο εγγενές κέντρο επιθετικότητας στον εγκέφαλο, παραδέχεται όμως ότι, όταν το νευρικό σύστημα βρίσκεται σε διέγερση, οποιοδήποτε ερέθισμα που γίνεται αντιληπτό από το ζώο, μπορεί να ωθήσει σε επίθεση.

Άλλη θεωρία για τα αίτια της επιθετικότητας ερευνά το βιοχημικό ρόλο. Μερικά πειράματα εξέτασαν τη σχέση μεταξύ των ορμονών του sex και της επιθετικότητας στα ζώα. Διαπιστώθηκε ότι τα αρσενικά είναι πιο επιθετικά από τα θηλυκά. Μετά όμως από ευνουχισμό, η επιθετικότητα των αρσενικών ζώων μειώνεται.

Τα τεκμήρια των πειραμάτων στο χώρο της νευρολογίας και βιοχημείας, που υποστηρίζουν ότι η επιθετικότητα είναι εγγενής, είναι λίγα και αμφισβητούμενα. Αντίθετα, δεν υπάρχει αμφιβολία για τη συσχέτιση μεταξύ της επιθετικότητας και του κεντρικού νευρικού συστήματος καθώς και μεταξύ της επιθετικότητας και της βιοχημικής σύστασης.¹⁷

B. Οι ψυχολογικές θεωρίες

Οι ψυχολογικές θεωρίες δεν αμφισβητούν το βιοχημικό ή το νευρολογικό υπόβαθρο της επιθετικότητας. Ορισμένοι μάλιστα ερευνητές έχουν μελετήσει προσεκτικά την πλευρά αυτή του φαινομένου της

---

¹⁷ Γεωργιάς Δημήτριος, όπ. π., σελ. 237, 238.

επιθετικότητας. Απλά υποστηρίζουν την άποψη ότι η επιθετικότητα δεν είναι ένα ένστικτο του ανθρώπου και ότι μαθαίνεται με κάποιο τρόπο από τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ του ανθρώπου και του περιβάλλοντος. Ο πατέρας της ψυχολογίας της μάθησης είναι ο Άγγλος φιλόσοφος Locke, ο οποίος υποστήριξε ότι στη γέννησή του ο νους του ανθρώπου είναι άγραφος χάρτης πάνω στον οποίο θα χαραχτούν οι εμπειρίες του. Υποθέτουν οι ψυχολογικές θεωρίες, ότι η συμπεριφορά του ανθρώπου που χαρακτηρίζεται ως επιθετικότητα, μαθαίνεται από τις συναλλαγές του με το περιβάλλον. Η απλούστερη ψυχολογική θεωρία που εξηγεί την ανάπτυξη της επιθετικότητας είναι η θεωρία της μάθησης.

Η ενίσχυση είναι μία βασική έννοια που εξηγεί τη λειτουργία της εξαρτημένης αντανακλαστικής και της συντελεστική μάθησης. Η σύνδεση του εξαρτημένου ερεθίσματος με την εξαρτημένη αντίδραση επιτυγχάνεται με την ενίσχυση. Στην εξαρτημένη αντανακλαστική μάθηση η ενίσχυση, έχει ως αποτέλεσμα την αυξημένη πιθανότητα εκδήλωσης της εξαρτημένης αντίδραση στην εμφάνιση του εξαρτημένου ερεθίσματος. Η αποτελεσματικότητα όμως της ενίσχυσης εξαρτάται επίσης και από την ένταση των ορμών, που ωθούν τον οργανισμό σε κίνηση. Κοινό χαρακτηριστικό των ορμών στην ψυχανάλυση και στην εθολογία είναι, ότι περιέχουν την πηγή ενέργειας του οργανισμού. Στη θεωρία της μάθησης οι βασικές ορμές είναι η πείνα, η δίψα, ο έρωτας και η αποφυγή του πόνου. Η κάθε συγκεκριμένη ορμή δημιουργείται από κάποιο συγκεκριμένο ερέθισμα και κατόπιν ικανοποιείται. Για παράδειγμα, η ορμή της δίψας δημιουργείται από το ερέθισμα νερό. Η ικανοποίηση της ορμής αυτής έχει ως συνέπεια τη μείωση της έντασής της, γεγονός που αποτελεί αυτό καθ' εαυτό μια ενίσχυση οποιασδήποτε πράξης που συνδέεται με το ερέθισμα νερό. Ο μηχανισμός λοιπόν της μείωσης της έντασης της ορμής λειτουργεί με τον ακόλουθο τρόπο. Μία ορμή, η δίψα, είναι σε κατάσταση διέγερσης, η διέγερση της ορμής

ακολουθείται από αυξημένη ενέργεια η οποία ωθεί τον οργανισμό σε κίνηση προς ερεθίσματα που έχουν συνδεθεί, με τη μάθηση, με την ικανοποίηση της δίψας. Όταν βρεθεί το κατάλληλο ερέθισμα, το νερό, ο οργανισμός πίνει. Η ικανοποίηση τις δίψας ακολουθείται από τη μείωση τα έντασης της ορμής, η ενίσχυση, γεγονός που ενισχύει τη σύνδεση του ερεθίσματος με την πράξη, η μάθηση· η ήρεμη κατάσταση της ορμής είναι προσωρινή, επειδή η καύση του νερού στον οργανισμό έχει ως συνέπεια την επανάληψη του ίδιου μηχανισμού.

Το πείραμα στη συντελεστική μάθηση του Skinner¹⁸ έγινε με τον ακόλουθο τρόπο. Ένα ποντίκι τοποθετήθηκε μέσα σε ένα ειδικό κλουβί. Το ζώο βρίσκεται σε μία κατάσταση διέγερσης, αφού ήταν χωρίς τροφή για 24 ώρες, και καθώς εξερευνούσε το χώρο του κλουβιού, πατά συμπτωματικά ένα μοχλό. Ο μοχλός αυτός είναι συνδεδεμένος με μια πηγή τροφής και το πάτημα του μοχλού ελευθερώνει μια μικρή μερίδα τροφής, την οποία το ζώο τρώει. Ενδεχόμενο είναι το ποντίκι να ξαναπατήσει το μοχλό και η διαδικασία να επαναληφθεί. Στη συνέχεια του πειράματος το ποντίκι θα διακρίνει ότι το πάτημα του μοχλού συνδέεται με την παροχή τροφής, η οποία σε αυτό το πείραμα αντιπροσωπεύει την ενίσχυση. Στη συντελεστική μάθηση λοιπόν, το ον κάνει μία αυθόρμητη κίνηση, ο ερευνητής ενισχύει την κίνηση αυτή, και μετά από επαναλήψεις της διαδικασίας αυτής το ον διακρίνει το ερέθισμα, το μοχλό, και αντιδρά με την κίνηση που αρχικά είχε ενισχύσει ο ερευνητής.

Η σημασία της ενίσχυσης για τη μάθηση του τρόπου της επιθετικής συμπεριφοράς είναι φανερή. Ο γονιός, ο φίλος, η κοινωνία επιστρατεύει ορισμένους τρόπους για την εκδήλωση της επιθετικότητας. Μετά από

---

¹⁸ Βλέπε επίσης Ιωάννου Ν. Παρασκευόπουλου, Κλινική Ψυχολογία, Αθήνα 1988, σελ. 70-74.

επαναλαμβανόμενες ενισχύσεις, το άτομο μαθαίνει έναν τρόπο για να εκδηλώνει την επιθετικότητά του.¹⁹

- Η θεωρία της αποστέρησης

Η θεωρία της αποστέρησης (frustration) – επιθετικότητας απορρέει επίσης από τη θεωρία της εξαρτημένης αντανακλαστικής μάθησης του Παυλώφ. Η δημοσίευση της θεωρίας αυτής έγινε το 1939 από τους Dollard, Doob, Miller και Sears. Η σωματική οδύνη προκαλεί, όπως αναφέραμε, την επίθεση των ζώων εναντίον κάποιου αντικειμένου, κάποιου όντος. Οι ερευνητές αυτοί υπέθεσαν, ότι, όταν υπάρξει κάποιος λόγος που εμποδίζει την επίτευξη ενός σκοπού, η αποστέρηση αυτή διεγείρει την ένταση της ορμής σε ένα εκπληκτικά ψηλό επίπεδο που ενδεχόμενα να οδηγήσει σε επιθετικότητα για να πετύχει τη μείωση της έντασης. Η εκτόνωση αυτή, δηλαδή η μείωση της έντασης της ορμής, ονομάζεται κάθαρση και η έννοια αυτή είναι όμοια με την αντίστοιχη έννοια της ψυχαναλυτικής θεωρίας.

Η θεωρία αυτή υποθέτει ότι η αιτία της επιθετικότητας στον άνθρωπο είναι η μη ικανοποίηση των επιθυμιών του ανθρώπου. Η θεωρία της αποστέρησης – επιθετικότητας αποκαλείται επίσης μεταφορικά υδραυλική λόγω της ομοιότητάς της με μηχανικά συστήματα.

Επειδή η άμεση επίθεση των ανθρώπων εναντίον άλλων ανθρώπων ή εναντίον αντικειμένων συνήθως τιμωρείται, η θεωρία αυτή δέχεται την ύπαρξη του μηχανισμού που ονομάζεται μετατόπιση. Επειδή δηλαδή, το άτομο έχει μάθει ότι η επίθεση εναντίον ορισμένων στόχων, όπως για παράδειγμα της μητέρας, είναι απαγορευμένη, μετατοπίζει την

---

¹⁹ Γεωργιάς Δημήτριος, όπ. π., σελ. 238-240.

επιθετικότητά του σ' ένα άλλο άτομο, ή σ' ένα αντικείμενο. Η εκτόνωση αυτή, η κάθαρση, λειτουργεί ως ενίσχυση. Επομένως αυτή η μορφή εκδήλωσης της επιθετικότητας και η εκτόνωση που ακολουθεί μαθαίνεται και γίνεται συνήθεια για το άτομο.²⁰

- Διέγερση και επιθετικότητα

Η θεωρία του Schachter²¹ αφορά τη σχέση διέγερσης του φυσιολογικού συστήματος και συνειδητοποίησης των συναισθημάτων. Όταν κάποιος είναι θυμωμένος ή ερωτευμένος ή βρίσκεται σε αγχώδη κατάσταση, το ψυχολογικό αυτό συναίσθημα ακολουθείται από ποικίλες ενέργειες των οργάνων του αυτόνομου νευρικού συστήματος, π.χ. ταχυκαρδία, έκκριση αδρεναλίνης ή συμπύκνωση του αίματος κ.λπ. Οι ψυχολόγοι έχουν βρει ότι αυτή η διέγερση του φυσιολογικού συστήματος είναι γενική. Οι αντιδράσεις των οργάνων δεν αντιστοιχούν προς τα διάφορα συναισθήματα, δηλαδή οι αντιδράσεις των οργάνων σε κατάσταση θυμού δεν διαφέρουν ουσιαστικά από τις αντιδράσεις των οργάνων σε κατάσταση φόβου. Στα πειράματά του ο Schachter προκάλεσε διέγερση του φυσιολογικού συστήματος με αποτέλεσμα να μην μπορεί να διακρίνει κανείς αν τα άτομα ήσαν θυμωμένα ή εάν ήσαν φοβισμένα κ.λπ. Στη συνέχεια ο Schachter έδειξε σε μία ομάδα από αυτά τα άτομα κινηματογραφική ταινία με σκηνές βίας, και σε μία άλλη ομάδα ταινία με ρομαντικές σκηνές. Η πρώτη ομάδα φάνηκε ότι ήταν θυμωμένη, ενώ αντίθετα, η δεύτερη ομάδα αντέδρασε συναισθηματικά. Δηλαδή κάτω από μία γενική κατάσταση διέγερση, τα συναισθήματα

---

²⁰ Στο ίδιο σελ. 240, 241.

²¹ Schachter, S. και Singer, J. 1962, social and physiological determinants of emotional state, *Psychological Review*, 69, 379-399, στο βιβλίο του Γεωργά Δημητρίου, όπ. π. σελ. 241.

επηρεάζονται από τα συγκεκριμένα ερεθίσματα. Όσο πιο έντονη είναι η διέγερση τόσο πιο εύκολα επηρεάζεται από τα εξωτερικά ερεθίσματα. Για παράδειγμα, σε ένα ποδοσφαιρικό αγώνα, οι φίλαθλοι είναι σε μια έντονη κατάσταση διέγερσης επειδή ενθουσιάζονται από το παιχνίδι, θέλουν να κερδίσει η ομάδα τους κ.λπ. Εάν συμβεί κάποιο λάθος του διαιτητή, με συνέπεια ορισμένοι θεατές να συμπεριφερθούν επιθετικά, τότε οι υπόλοιποι θεατές επηρεάζονται από τη θέα της επιθετικότητας και επειδή βρίσκονται οι ίδιοι σε μια κατάσταση διέγερσης, μπορεί να συμπεριφερθούν επιθετικά. Ο όχλος που ξεσπά, πράγμα που έχει συχνά καταστρεπτικές συνέπειες, είναι ένα άλλο παράδειγμα που εξηγείται από τη θεωρία του Schachter. Για την εξήγηση της επιθετικότητας δεν είναι αναγκαία η ύπαρξη ενός εμποδίου για την επίτευξη του στόχου του ατόμου. Ο Schachter έδειξε ότι σε κατάσταση διέγερσης, το άτομο επηρεάζεται από βίαια επιθετικά ερεθίσματα με αποτέλεσμα να εκδηλώνεται στο ίδιο η επιθετικότητα.²²

- Η κοινωνική μάθηση και η επιθετικότητα

Στην ανάλυσή του για την κοινωνική μάθηση της επιθετικότητας, ο Albert Bandura (1973) υποστήριξε ότι οι άνθρωποι μπορεί να μαθαίνουν να είναι επιθετικοί ή μη επιθετικοί μέσω της συντελεστικής εξαρτημένης μάθησης και της μάθησης μέσω παρατήρησης.

Η βασική αρχή της συντελεστικής μάθησης εφαρμόζεται εύκολα στην επιθετικότητα. Η πιθανότητα ότι θα εκδηλωθούν επιθετικές συμπεριφορές αυξάνει όταν αυτές αμείβονται. Τα αποτελέσματα της συντελεστικής μάθησης έχουν αποδειχθεί και στα ζώα και στους

---

²² Γεωργιάς Δημήτριος, όπ. π., σελ. 241, 242.

ανθρώπους. Ήρεμα ποντίκια μπορούν να διδαχθούν να επιτίθενται σε άλλα ποντίκια, εάν στερηθούν το νερό κι ύστερα αμειφθούν μ' αυτό για την επίθεσή τους (Ulrichm Johnson, Ricardson, & Wolff, 1963). Η θετική ενίσχυση της τροφής και η αρνητική ενίσχυση της διακοπής επώδυνων ηλεκτρικών σοκ μπορούν επίσης να είναι ισχυρές αμοιβές για επιθετικές συμπεριφορές στα ζώα (Hutxhinson, 1972, Scott, 1973).

Οι αμοιβές που διαμορφώνουν την ανθρώπινη επιθετικότητα είναι ακόμα περισσότερες, όπως οι κύριες μη-μαθημένες ενισχύσεις, δηλαδή, το φαγητό, το νερό και το σεξ, και οι δευτερογενείς ενισχύσεις, δηλαδή τα χρήματα, τα υλικά αγαθά και η κοινωνική θέση. Οι μελέτες δείχνουν ότι όταν με την επιθετικότητα οι άνθρωποι κερδίζουν καραμέλες, υλικά αγαθά, χρήματα, η κοινωνική αποδοχή, είναι πιθανότερο γι' αυτούς να την εκδηλώσουν πάλι στο μέλλον (Buss, 1971, Gaebelin, 1973, Walters & Brown, 1963). Μια αποκαλυπτική εξωεργαστηριακή μελέτη παρατήρησε τις προσπάθειες, που έκαναν παιδιά να αντεπιτεθούν στην επιθετικότητα άλλων παιδιών. Όταν τα παιδιά κατάφεραν (για παράδειγμα, παίρνοντας πίσω ένα κλεμμένο παιχνίδι), είχαν την τάση να είναι μετά πιο επιθετικά. Προφανώς, αν πολεμήσεις και κερδίσεις, είναι πιθανότερο να ξαναπολεμήσεις. (Pattersonm Littmanm & Bricker, 1967).

Φυσικά, οι άνθρωποι δεν μαθαίνουν να επιτίθενται μόνο και μόνο δοκιμάζοντας βίαιες συμπεριφορές με τρόπο που να επιτυγχάνουν ή να αποτυγχάνουν, ελπίζοντας ότι θα κερδίσουν αμοιβές. Συχνά μαθαίνουν παρατηρώντας τους άλλους και μιμούμενοι τη συμπεριφορά τους. Η σπουδαιότητα τη μάθησης μέσω παρατήρησης κατέχει κεντρική θέση στην ανάλυση του Bandura (1973): Όχι μόνον μπορούν οι άνθρωποι να γίνουν επιθετικοί παρατηρώντας απλώς τους άλλους, αλλά μπορούν να μάθουν μέσω της παρατήρησης, πότε η επιθετικότητα αμείβεται και πότε τιμωρείται. Επιπλέον, τα επιθετικά πρότυπα δεν μας δείχνουν μόνο πώς

να είμαστε επιθετικοί· μερικές φορές, μας δείχνουν ότι σε ορισμένες περιστάσεις είναι αποδεκτό να συμπεριφερόμαστε με βίαιους τρόπους.

Σε μια κλασική σειρά πειραμάτων, οι Bandura, Ross & Ross (1961, 1963b) απέδειξαν ότι τα παιδιά μπορούν να μάθουν να φέρονται επιθετικά απλά παρακολουθώντας επιθετικά πρότυπα. Σε ένα πείραμα, παιδιά του νηπιαγωγείου οδηγήθηκαν σ' ένα δωμάτιο με διάφορα παιχνίδια, μεταξύ αυτών μια 'κούκλα Μπόμπος', ένα μεγάλο φουσκωτό κλόουν με βαρίδια στον πυθμένα, έτσι ώστε όταν το χτυπούσαν κι έπεφτε, μετά να ξανασηκώνεται. Μερικά παιδιά παρατήρησαν έναν ενήλικα να χτυπά με γροθιές ή να κλωτσά τον Μπόμπο φωνάζοντας 'Σπάστου τη μύτη' ή 'Ρίξτον κάτω'. Άλλα παιδιά παρακολούθησαν τον ενήλικα να παίζει ήσυχα. Αργότερα, επιτράπηκε στα παιδιά να παίξουν ελεύθερα με τα παιχνίδια, και η συμπεριφορά τους καταγράφηκε από κρυμμένους παρατηρητές. Τα παιδιά που είχαν εκτεθεί σε επιθετικά πρότυπα ήταν σημαντικά πιο επιθετικά, συχνά αντιγράφοντας τη συμπεριφορά του ενήλικα. Τα αγόρια, μάλιστα, έτειναν να μιμούνται περισσότερο από τα κορίτσια την επιθετική συμπεριφορά του ενήλικα, ενώ γενικά αγόρια και κορίτσια μιμήθηκαν περισσότερο τη συμπεριφορά του ανδρικού προτύπου παρά του γυναικείου. Επιπλέον, τα παιδιά μιμήθηκαν τα επιθετικά πρότυπα περισσότερο όταν η επιθετικότητα των προτύπων αμείφθηκε (από ένα άλλο ενήλικο που τους έδωσε αναγκαστικά, καραμέλες, φιλοφρονήσεις) και λιγότερο όταν τιμωρήθηκε (όταν, δηλαδή, ένας άλλος ενήλικας τους μάλωσε και τους έδειρε με μια τυλιγμένη εφημερίδα) (Bandura, 1965).

Σ' αυτές τις μελέτες με το Μπόμπο, τα παιδιά δεν μιμούνταν πάντα την επιθετικότητα, που παρατηρούσαν με ακρίβεια, αλλά μερικές φορές επέλεξαν να επιτεθούν με άλλους τρόπους. Άρα, η παρατήρηση των προτύπων δεν διδάσκει απλώς στα παιδιά συγκεκριμένες επιθετικές συμπεριφορές, αλλά μπορεί να άρει τις αναστολές τους για την

επιθετικότητα γενικότερα. Επιπλέον, τα παιδιά παρατηρήθηκαν να εκδηλώνουν επιθετικές συμπεριφορές, που είχαν στο πείραμα του Μπόμπο, οκτώ μήνες αργότερα (Hicks, 1965, 1968), ενώ η συμπεριφορά που είχαν μάθει στρεφόταν ακόμη και εναντίον πραγματικών ανθρώπων (Hanratty, O' Neal * Sulzer, 1972). Αυτό το τελευταίο σημείο είναι ιδιαίτερα σημαντικό, γιατί στην περίπτωση των πειραμάτων με τον Μπόμπο θα μπορούσατε να ισχυρισθείτε ότι τα παιδιά δεν συμπεριφέρθηκαν πραγματικά επιθετικά αφού δεν έβλαψαν άλλους ανθρώπους.²³

Το γεγονός ότι μάθηση συμβαίνει απλώς με την παρατήρηση της συμπεριφοράς των άλλων δείχνει πόσο αναγκαίο είναι, για την ορθή διαπαιδαγώγηση των παιδιών, οι γονείς και τα άλλα σημαντικά πρόσωπα στο περιβάλλον να συμπεριφέρονται πρωτίστως οι ίδιοι κατά τον επιθυμητό τρόπο. Συχνά το παιδί υιοθετεί τις συνήθειες των προσώπων αυτών, απλώς μιμούμενο τη συμπεριφορά τους... Το παιδί μαθαίνει, μέσω της παρατήρησης, ότι η βία είναι αποτελεσματική και ότι μπορεί να την χρησιμοποιεί και εκείνο σε ανάλογες περιστάσεις. Γι' αυτό έρευνες έχουν δείξει ότι οι τιμωρητικοί γονείς έχουν επιθετικά παιδιά.²⁴ Επίσης, σκεφθείτε πόσο αναποτελεσματικός είναι ο γονέας που εξαντλείται σε συμβουλές και παραινέσεις, ενώ ο ίδιος πράττει το αντίθετο... Η μιμητική μάθηση είναι ιδιαίτερα πανίσχυρη στα παιδιά και εύκολα μπορεί να εξουδετερώσει κάθε άλλη προσπάθεια διαπαιδαγώγησής τους.²⁵

---

²³ Richard A. Lippa, Κοινωνική Ψυχολογία, όπ. π., σελ. 480, 481.

²⁴ Βλέπε σύγγραμμα R.R. Sears, E.E. Maccoby και H. Levin 'Patterns of child rearing' (έκδοση Row-Paterson, 1957).

²⁵ Ιωάννου Ν. Παρασκευόπουλου, Κλινική Ψυχολογία, Αθήνα 1988, σελ. 78, 79.

Τα αποτελέσματα αυτού του πειράματος, σύμφωνα με το οποίο τα παιδιά μιμήθηκαν αμέσως τα επιθετικά πρότυπα, άτομα δηλαδή που ήταν άγνωστα σ' αυτά δείχνουν ότι η απλή παρατήρηση της επιθετικότητας, άσχετα από τη σχέση με το πρότυπο, αρκεί για να προκαλέσει επιθετική συμπεριφορά στα παιδιά. Από παλαιότερες έρευνες επάνω στη μιμητική μάθηση, έχει αποδειχθεί ότι, όσο περισσότερο ένα παιδί εκτιμά η αγαπά το πρότυπο, τόσο περισσότερο θα μιμηθεί τη συμπεριφορά του.

Ένα άλλο πείραμα έδειξε ότι το παιδί μιμείται τη συμπεριφορά του πιο ισχυρού γονιού. Επίσης, όσο περισσότερο ο γονιός δέρνει το παιδί του, τόσο περισσότερο επιθετικό γίνεται το παιδί. Όταν δηλαδή το παιδί διαπληκτίζεται με άλλα παιδιά, θα εκδηλώσει την επιθετικότητά του με τον ίδιο τρόπο που έμαθε από το γονιό του. Η διαδικασία αυτή είναι η ακόλουθη. Το παιδί είναι άτακτο, ο γονιός θέλει να μάθει στο παιδί να μην είναι άτακτο, ο γονιός δέρνει το παιδί, το παιδί παρατηρεί τη συμπεριφορά του γονιού και επειδή τον αγαπά μιμείται τη συμπεριφορά του, και τελικά όταν το παιδί βρεθεί σε κατάσταση διέγερσης, μιμείται τη συμπεριφορά του γονιού του και δέρνει τον άλλον. Το παιδί δηλαδή δεν κάνει αυτό που ο γονιός το λέει ότι πρέπει να κάνει αλλά αντίθετα παρατηρεί τη συμπεριφορά του γονιού και μιμείται αυτή την ίδια συμπεριφορά.²⁶

Πρέπει επίσης σ' αυτό το σημείο να σημειωθεί για την παιδική επιθετικότητα ότι στα μικρότερα παιδιά είναι περισσότερο συντελεστικής μορφής, αποσκοπεί δηλαδή στην απόκτηση ή στη διατήρηση κάποιου αντικειμένου ή δικαιώματος. Στα μεγαλύτερα παιδιά η επιθετικότητα είναι κυρίως εχθρικής μορφής, στρέφεται δηλαδή εναντίον προσώπων και συνοδεύεται από έντονη εκδικητική διάθεση.²⁷

---

²⁶ Γεωργιά Δημητρίου, όπ. π., σελ. 246,247.

²⁷ Ιωάννου Ν. Παρασκευόπουλου, Εξελικτική Ψυχολογία, τόμος 2, Αθήνα 1985, σελ. 127.

Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και η επιθετικότητα

Η ανάλυση του Bandura δείχνει ότι οι άνθρωποι μπορούν να μάθουν την επιθετική συμπεριφορά όχι μόνο με την άμεση παρατήρηση, αλλά και έμμεσα παρακολουθώντας βία στην τηλεόραση, σε βίντεο και σε κινηματογραφικά έργα. Προτείνει, επίσης, ότι οι άνθρωποι μπορεί να γίνουν λιγότερο συγκρατημένοι μετά την παρακολούθηση βίας στα μέσα μαζικής ενημέρωσης.

Η μιμητική βία σαφώς συμβαίνει στην καθημερινή ζωή κι όχι μόνο στο πείραμα με το Μπόμπο. Για παράδειγμα, πρόσφατες έρευνες δείχνουν ότι μετά από αυτοκτονίες που έχουν λάβει μεγάλη δημοσιότητα οι αριθμοί των αυτοκτονιών αυξάνονται, κι ότι οι άνθρωποι που κάνουν μια παρόμοια απόπειρα αυτοκτονίας είναι συχνά όμοιοι, κατά κάποιο τρόπο, (για παράδειγμα, την ηλικία ή στο φύλο) με το άτομο που αυτοκτόνησε (Bollen & Phillips, 1982; Phillips & Carstensen, 1990). Επίσης, οι θάνατοι από αυτοκινητιστικά δυστυχήματα επίσης αυξάνονται μετά από πολυδημοσιευμένα περιστατικά αυτοκτονιών (Phillips, 1979), γεγονός που υποδηλώνει ότι μερικά αυτοκινητιστικά δυστυχήματα, στην πραγματικότητα αποτελούν αυτοκτονίες. Το 1987, στη νότια Καλιφόρνια σημειώθηκε ένα ξέσπασμα πυροβολισμών στις οδούς, όπου οι αυτοκινητιστές πυροβολούσαν και μερικές φορές σκότωναν ο ένας τον άλλο. Παρ' ότι αυτοί οι πυροβολισμοί ήταν αποτέλεσμα ματαίωσης εξαιτίας του μποτιλιαρίσματος, η δημοσιότητα, που έλαβαν και η μίμηση που ακολούθησε είχαν ως αποτέλεσμα να αυξηθούν σε αριθμό. Αυτά, όπως τα εγκλήματα που συμβαίνουν από μίμηση, είναι πιθανότερο να διαπραχθούν από μερικούς ανθρώπους, για παράδειγμα, από αυτούς που

έχουν προηγούμενο ιστορικό εγκληματικής δράσης, παρά από άλλους (Surette, 1990).

Μια προσεκτική ανάλυση βρήκε στοιχεία για ένα άλλο είδος μιμητικής βίας: Οι αριθμοί των ανθρωποκτονιών αυξήθηκαν περισσότερο από 12% μετά από αγώνες πρωταθλήματος πάλης βαρέων βαρών, κι αυτή η αύξηση έτεινε να είναι μεγαλύτερη μετά από αγώνες που είχαν πάρει μεγάλη δημοσιότητα (Phillips, 1983). Αυτά τα στοιχεία είναι σημαντικά γιατί δείχνουν ότι η βία στα μέσα μαζικής ενημέρωσης μπορεί να εμπνεύσει όχι μόνο την άμεση μίμηση αλλά και άσχετα είδη επιθετικότητας.

Η βία στα μέσα μαζικής ενημέρωσης επηρεάζει την επιθετική συμπεριφορά και με άλλους τρόπους. Οι κοινωνικοί ψυχολόγοι υποθέτουν ότι η βία στα μέσα μαζικής ενημέρωσης κάμπει τις αντιστάσεις των τηλεθεατών σε τέτοια θέματα, ώστε να ενοχλούνται λιγότερο από την πραγματική βία. Και τα παιδιά (Cline, Crogt, & Courier, 1973) και οι ενήλικες, (Thomas, 1982) που βλέπουν βίαια τηλεοπτικά προγράμματα, φαίνονται να αισθάνονται λιγότερη σωματική διέγερση, όταν αργότερα συμπεριφέρονται επιθετικά. Επιπλέον, η παρακολούθηση υπερβολικής βίας στα μέσα μαζικής ενημέρωσης μπορεί να επηρεάσει μακροπρόθεσμα τη συμπεριφορά και τις αρχές των θεατών σχετικά με την επιθετικότητα και τα γενικά επίπεδα βίας στην κοινωνία (Gebner, Cross, Signorielli, & Morgan, 1980). Σε σύγκριση με ανθρώπους που δεν παρακολουθούν πολύ τηλεόραση, όσοι βλέπουν πολύ τηλεόραση υπερεκτιμούν την εξάπλωση της βίας στην κοινωνία, το ποσοστό ανθρώπων ου απασχολούνται σε υπηρεσίες επιβολής του νόμου και την πιθανότητα ότι η βία θα επηρεάσει τη ζωή τους.²⁸

---

²⁸ Richard A. Lippa, όπ. π., σελ. 481, 482.

Η βία στα τηλεοπτικά προγράμματα και τα πολεμικά παιχνίδια των παιδιών

Ο Martin Herbert²⁹ διαπραγματεύεται την διάχυτη ανησυχία που υπάρχει για την επιρροή που πιθανώς ασκεί επάνω στην επιθετικότητα των παιδιών η βία που βλέπουν στην τηλεόραση ή η βία που ενυπάρχει στα παιδικά πολεμικά παιχνίδια. Η βία αυτή βέβαια ανήκει στο χώρο του φανταστικού. Θα πρέπει λοιπόν να αναρωτηθούμε αν θα μπορούσε, άραγε, η εικονιστική και συμβολική αυτή βία να ενθαρρύνει τα παιδιά στο να γευθούν και την πραγματική βία. Οι γονείς που αρνούνται να αφήσουν τα παιδιά τους να παίζουν με παιδικά όπλα ή να βλέπουν τα γουέστερν της εβδομάδας (ή, ακόμη και το «Τομ και Τζέρυ» ή και το δελτίο ειδήσεων) πρέπει να είναι αφελείς γκρινιάρηδες ή σώφρονες υποστηρικτές μιας τακτικής που ασφαλώς μειώνει τη ροπή των παιδιών προς την επιθετικότητα. Δυστυχώς, δεν υπάρχουν επαρκή ερευνητικά δεδομένα για να μας δώσουν μια ικανοποιητική απάντηση στα ερωτήματα αυτά.

Έρευνες στο Πανεπιστήμιο Stanford στις Η.Π.Α. και στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου στην Αγγλία έδειξαν, μεταξύ άλλων, κάτι το οποίο νομίζουμε ότι είναι πολύ σημαντικό: «Το τι παίρνουν τα παιδιά από την τηλεόραση και πόσο αυτή τα επηρεάζει καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από το πώς έχουν μάθει οι γονείς τους να χρησιμοποιούν την τηλεόραση».

Η έρευνα δεν μπόρεσε να βρει αποδείξεις ότι η τηλεόραση προκαλεί επικίνδυνη επιθετικότητα, βία ή φόβο σε ένα ήδη φυσιολογικό παιδί, ή ότι προκάλεσε ψυχολογικές διαταραχές σε ένα ψυχικά ισορροπημένο

---

²⁹ Martin Herbert, Ψυχολογικά προβλήματα παιδικής ηλικίας, τόμος Β', Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1992 (Pan Books), σελ. 58-63.

παιδί, ή ότι έτρεψε προς την εγκληματικότητα ένα κοινωνικοποιημένο παιδί. Το σημαντικό που προέκυψε ήταν σαφείς ενδείξεις ότι η τηλεόραση θα μπορούσε να οξύνει κάποιο πρόβλημα που ήδη υπάρχει στο παιδί και, ακόμη, να δώσει κάποιες ιδέες για εγκληματικές πράξεις σε ένα παιδί που ήδη βρίσκεται στον ολισθηρό δρόμο της εγκληματικότητας.

Πολλά από τα παιδιά που έχουν τηλεοπτική εξάρτηση είναι ήδη δυσπροσάρμοστα. Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι, αν αυτά τα παιδιά δεν έπαιρναν τις επικίνδυνες ιδέες τους από την τηλεόραση, θα τις έπαιρναν από τον κινηματογράφο, από τα κόμικς, από τα περιοδικά ή και από τους γονείς τους, χωρίς βέβαια αυτό να αποτελεί επιχείρημα για να αφήνουμε άκριτα να παρακολουθούν τα παιδιά τηλεόραση απεριορίστως.

Θα πρέπει να παραδεχθούμε ότι το ερώτημα που κυρίως απασχολεί τους γονείς, δηλαδή ποια είναι πράγματι τα αποτελέσματα της τηλεοπτικής βίας, δεν έχει απαντηθεί με σαφήνεια. Ως τώρα, οι ειδικοί δεν βοηθούν και πάρα πολύ, αφού είτε διαφωνούν μεταξύ τους, είτε υπεκφεύγουν δίνοντας απαντήσεις με πολλούς περιοριστικούς προσδιορισμούς, με αποτέλεσμα οι γονείς να μην ξέρουν πώς να εφαρμόσουν τα συμπεράσματα των ειδικών στο συγκεκριμένο παιδί τους. Είναι όμως γεγονός ότι το ερώτημα αυτό είναι ίσως το μόνο, σχετικά με τις επιδράσεις των μέσων μαζικής επικοινωνίας, το οποίο έχει μελετηθεί με επιμονή και σε βάθος. Τι μπορεί να σταχυολογηθεί μέσα από τα πολύπλοκα δεδομένα αυτής της έρευνας;

Τα παιδιά πράγματι μιμούνται τις βίαιες ενέργειες προτύπων που εμφανίζονται τόσο στην οθόνη όσο και ζωντανά «εκ του φυσικού». Επιπλέον, η επιρροή αυτής της παρατήρησης επιθετικών προτύπων εξακολουθεί να υπάρχει για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα και να είναι ιδιαίτερα έντονη, όταν το επιθετικό πρότυπο προβάλλεται ως επιτυχημένο. Η διαπίστωση αυτή είναι σημαντική αν λάβει κανείς υπόψη

του το περιεχόμενο των περισσότερων παιδικών τηλεοπτικών προγραμμάτων. Σε μια λεπτομερή ανάλυση των προγραμμάτων αυτών στις Η.Π.Α., διαπιστώθηκαν τα ακόλουθα:

α) Οι βίαιες μέθοδοι είναι το μοναδικό και πιο διαδεδομένο μέσο που χρησιμοποιούν οι ήρωες για να πετύχουν επιθυμητούς στόχους.

β) Απαράδεκτες, κοινωνικά, μέθοδοι προβάλλονται ως επιτυχείς πολύ πιο συχνά από ό,τι κοινωνικά παραδεκτές.

Αυτές οι κάπως θεωρητικές διαπιστώσεις δεν προσφέρουν και πολύ μεγάλη βοήθεια στον πατέρα και στη μητέρα, που το παιδί τους, τους ικετεύει να το αφήσουν να δει μια ταινία με γκάνγκστερς ή να του αγοράσουν ένα πλαστικό «όπλο θανατηφόρων ακτίνων» για χριστουγεννιάτικο δώρο. Στο θέμα αυτό μεγάλη σημασία έχει η αίσθηση του μέτρου μάλλον, παρά οι υπεραπλουστευμένες αποφάσεις προς τη μία ή την άλλη κατεύθυνση. Δεν πρόκειται για διωνυμικές αποφάσεις, του τύπου «ναι, να βλέπει τα πάντα» - «όχι, να μη βλέπει καθόλου τηλεόραση» ή «ναι, ας βλέπει κάθε βιαιότητα» - «όχι, καμιά βιαιότητα». Αυτό που μπορούμε να κάνουμε είναι να αναλογιστούμε τη μεγάλη σπουδαιότητα που έχει για το παιδί το παιχνίδι και η φαντασία, καθώς και τον αντίκτυπο που έχει για την ομαλή ένταξη και αποδοχή του παιδιού στις ομάδες των συνομηλίκων, η πεισματική άρνησή μας να του επιτρέψουμε το είδος εκείνο των παιγνιδιών και τηλεοπτικών προγραμμάτων, που επιτρέπεται σχεδόν σε κάθε άλλο παιδί.

Το παιχνίδι, όπως ξέρουμε, είναι η ζωή του παιδιού· επιτελεί πολλές λειτουργίες στην ψυχοκοινωνική του ανάπτυξη. Και αυτό είναι ένα από τα πρώτα πράγματα που πρέπει να έχει υπόψη του κανείς σχετικά με τα πολεμικά παιχνίδια των παιδιών. Δεν έχει να κάνει απλώς με σκοτωμούς στο φανταστικό επίπεδο. Τα περισσότερα από τα παιχνίδια των

μεγαλύτερων παιδιών έχουν κάποια δομή και στη δομή αυτή κατά κανόνα ενυπάρχει ένας αγώνας για το ποιος θα είναι ο καλός. Πολλά παιδικά παιχνίδια που είναι βασισμένα σε τηλεοπτικά σήριαλ με καουμπούς και ληστές, με στρατιώτες στον πόλεμο, με τον «Ρομπέν των δασών» και με τον «Σούπερμαν», είναι ό,τι και τα γραπτά πρωτότυπά τους: απέριπτες ιστορίες ηθικής. Τις περισσότερες φορές το παιδί ταυτίζεται με τον ήρωα και ο κακός έχει την τύχη που του αξίζει (συνήθως κάτω από μελοδραματικές και συνταρακτικές σκηνές θανάτου). Ένας ερευνητής θέτει το εξής ερώτημα: Όταν ο ήρωας πυροβολεί και σκοτώνει τον κακό μαθαίνουν άραγε τα παιδιά ότι ο κακός έχει κακό τέλος, ή μήπως διδάσκονται ότι είναι καλό να σκοτώνεις τους «κακούς»; Δυστυχώς στα θέματα αυτά δεν υπάρχει μια απλή απάντηση. Αλλά ακόμη και αν υπήρχε μια απλή απάντηση, δεν θα ήταν κατ' ανάγκη κάποια από τις δύο ακραίες δυνατότητες που αναφέραμε.

Για παράδειγμα, υπάρχουν αρκετές αποδείξεις ότι το φυσιολογικό παιδί, σε αντιδιαστολή με το ψυχικά διαταραγμένο, είναι απολύτως ικανό να διακρίνει τις πραγματικές από τις φανταστικές καταστάσεις. Και επειδή μπορεί σαφώς να κάνει αυτές τις διακρίσεις, όταν πυροβολεί με το δάκτυλό του ή με ένα πιο αληθοφανές όπλο, η επιθυμία του να σκοτώσει ή να πετσοκόψει τον εχθρό δεν γίνεται καθόλου μεγαλύτερη, όπως δεν είναι μεγαλύτερη η πραγματική ευχαρίστηση που θα ένιωθαν οι γονείς του, αν έβλεπαν στην πραγματικότητα να τρέχει ποτάμι το αίμα από κάποιον κακοποιό, επειδή προηγουμένως είχαν δει στην τηλεόραση – και τότε ίσως είχαν νιώσει και κάποια ικανοποίηση – να τιμωρείται, με τον ίδιο ακριβώς αποτρόπαιο τρόπο, ο κακοποιός του υποθετικού σεναρίου. Η δικαιοσύνη που απονέμεται στα παιδικά παιχνίδια, όπως και αυτή στην οθόνη, μπορεί να είναι βίαιη και άμεση, δεν έχει όμως πλήρως ξεκαθαριστεί κατά πόσο το βίαιο παιχνίδι είναι ολωσδιόλου αρνητικό.

Ένα πρόβλημα, φυσικά, είναι που θα θέσεις τα όρια. Θα απαγορεύουμε τα επιθετικής-βίαιης σωματικής επαφής σπορ, όπως το ράγκμπι, το χόκεϊ ή την πυγμαχία, κατά την παιδική ηλικία, γιατί πιθανό να καλλιεργήσουν επιθετικές τάσεις σε ορισμένα άτομα; Επίσης, τι θα γίνει με τον εξοντωτικό ανταγωνισμό στα σχολεία μεταξύ μαθητών για την πρωτιά στη βαθμολογία; Ο όρος επιθετικότητα, όπως είδαμε, μπορεί να καλύψει μια πολύ μεγάλη ποικιλία δράσεων και αντιδράσεων.

Υπάρχει μια άποψη, αρκετά διαδεδομένη και από πολλούς αποδεκτή, παρότι επιστημονικώς αναπόδεικτη, ότι τα παιδικά παιχνίδια με βιαιότητες και σκοτωμούς, καθώς και η παρακολούθηση στην οθόνη προβαλλόμενης βίας, μπορεί να παράγουν κάποιο θετικό αποτέλεσμα μέσω της κάθαρσης. Σύμφωνα με αυτήν τη θεωρία, τα συναισθήματα καθαίρονται, χάρη στη μείωση της έντασης που προκαλεί η ταύτιση με τα προβαλλόμενα πρότυπα που προβαίνουν σε βίαιες πράξεις. Η οργή ξεθυμαίνει, ας πούμε, με τη βίωση στη φαντασία ή με τη συμβολική σύμπραξη στις καταστάσεις αυτές. Μερικοί γονείς υποστηρίζουν ότι είναι φυσιολογικό για το παιδί να εκδηλώνει επιθετικότητα εναντίον των γονέων, όταν το εκνευρίζουν με τις διάφορες παρεμποδίσεις τους και τις μταιώσεις. Αυτή η διοχετευόμενη μέσα σε ελεγχόμενο κανάλι και η ευθεία έκφραση οργής θεωρείται ότι είναι υγιέστερη από την ανατολή της. Εδώ, δηλαδή, λειτουργεί στη σκέψη των γονέων το ερμηνευτικό πρότυπο της ενστικτώδους επιθετικότητας, που μεταφορικά την περιγράφουμε σαν τις εσωτερικές πιέσεις που δημιουργούνται μέσα σε μια μαγειρική χύτρα ταχύτητας. Ο Boyd McCandless προβάλλει τουλάχιστον δύο λόγους για να αντικρούσει τις αντιλήψεις που υποκρύπτονται σε τέτοιες απόψεις:

Ο πρώτος λόγος είναι ότι δεν υπάρχουν μεγάλα περιθώρια στην εκπολιτισμένη και συνεργατική σύγχρονη κοινωνία για άμεση και

πρωτόγονη έκφραση επιθετικότητας, όταν ως επιθετικότητα λογίζεται τόσο η σωματική όσο και η λεκτική βία. Ορισμένες μορφές συγκαλυμμένης λεκτικής επιθετικότητας, όπως είναι το κουτσομπολιό ή η δήθεν «ειλικρίνεια και ευθύτητα» συγχωρούνται ευκολότερα παρά η σωματική βία ή η άμεση λεκτική κακοποίηση. Όμως, ακόμη και αυτό, το λεγόμενο «κοινωνικό» κουτσομπολιό ή δήθεν η ειλικρίνεια, υποκρύπτουν εχθρότητα και είναι πιθανότερο να προκαλέσουν περιπλοκές στις σχέσεις, παρά να «λαδώσουν τα γρανάζια» της κοινωνικής αλληλεπίδρασης.

Ο δεύτερος λόγος είναι ότι, κατά τη συμπεριφοριστική θεωρία, η εκδήλωση επιθετικότητας και η συνακόλουθη στιγμιαία μείωση της εσωτερικής έντασης αυξάνει περισσότερο παρά εξασθενίζει την τάση να συμπεριφέρεται κανείς επιθετικά. Υπάρχουν αποδείξεις που τεκμηριώνουν την άποψη αυτή. Αντίθετα, δεν έχουμε καμιά απολύτως απόδειξη ότι, με το να συμπεριφέρεται κανείς επιθετικά, μειώνει την τάση του να είναι επιθετικός. Αν έχει κάτι να μας πει σήμερα η επιστημονική έρευνα είναι ότι ακριβώς αντίθετο ισχύει. Έχει διαπιστωθεί ότι παιδιά και ενήλικοι με βίαιες φαντασιώσεις επιθετικότητας είναι πιο έκδηλα επιθετικοί στη διαπροσωπική τους συμπεριφορά από ό,τι είναι εκείνοι που οι επιθετικές φαντασιώσεις τους έχουν καταπνιγεί ή εμπεριέχουν στοιχεία που δείχνουν ότι το άτομο ανησυχεί για τις επικίνδυνες συνέπειες της επιθετικότητας του στον ίδιο βαθμό που ανησυχεί και για την ίδια την επιθετικότητά του, αυτήν καθεαυτή. Με άλλα λόγια, οι επιθετικές φαντασιώσεις είναι πολύ πιθανότερο να διεγείρουν τις επιθετικές προθέσεις ή και να παρακινούν το άτομο σε εκδηλώσεις επιθετικής συμπεριφοράς, παρά να «αποστραγγίζουν» το πολεμικό-επιθετικό του ένστικτο.

Ο συνετός γονέας πρέπει να ζυγίζει όλες τις πλευρές και να συνεκτιμήσει όλες τις παραμέτρους, όπως γίνεται με τα κέρδη και τις ζημιές ενός ισολογισμού, προτού αποφασίσει αν θα απαγορεύσει ή όχι τα τηλεοπτικά γουέστερν και τα πολεμικά παιχνίδια. Άραγε, τα αμφίβολα κέρδη, που συνεπάγεται για την ομαλή ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού μια ολοκληρωτική-καθολική απαγόρευση, θα υπερτερήσουν απέναντι στη σίγουρη πικρία, αμηχανία και απομόνωση που θα νιώσει το παιδί, όταν δεν θα μπορεί να συμμετάσχει, μαζί με τα άλλα παιδιά, σε κάποια από τα πιο δημοφιλή παιχνίδια και ψυχαγωγικές δραστηριότητες της παιδικής ηλικίας; Γεγονός είναι πάντως ότι, όταν το παιδί νιώθει πραγματικά την ανάγκη να εκδηλώσει επιθετικότητα, τα τεχνητά, αν και αληθοφανή, όπλα σίγουρα του φαίνεται να μετρούν λιγότερο από ό,τι μετρούν τα φυσικά του όπλα, όπως είναι τα δόντια του και οι γροθιές του.

Αν οι γονέας προσπαθήσει να θυμηθεί τα δικά του παιδικά χρόνια και να ξαναβιώσει εκείνα τα παιδικά παιχνίδια της βίας καθώς και τις πολεμοχαρείς ταινίες που είχε χαρεί, το πιθανότερο είναι ότι θα βρει τις επιδράσεις τους πρόσκαιρες και χωρίς μακροπρόθεσμες επιβλαβείς συνέπειες. Καμιά σοβαρή αρνητική επίδραση δεν φαίνεται να άφησαν στους τόσους φιλήσυχους, ειρηνικούς και νομοταγείς πολίτες, οι οποίοι στην παιδική τους ηλικία ένιωσαν το συναίσθημα της δύναμης και την παιδική απόλαυση να ταυτίζονται με έναν καουμπόη ήρωα.

Τα παιδικά παιχνίδια και τα βίαια ψυχαγωγικά παιδικά τηλεοπτικά προγράμματα ωχριούν συγκρινόμενα με τις επιδράσεις που έχει διαπιστωθεί ότι σίγουρα προδιαθέτουν ευνοϊκά τα παιδιά να εκδηλώσουν εχθρική συμπεριφορά, όπως είναι οι εχθρικοί, οι απορριπτικοί και οι τιμωρητικοί γονείς. Αυτό που επίσης λησμονούμε είναι ότι οι γονείς μπορούν να παρέμβουν στη χρήση της τηλεόρασης, κάνοντας τις επιλογές τους. Δεν είμαστε παθητικά θύματα της τηλεόρασης. Μπορούμε

να κάνουμε διάκριση ανάμεσα στην τελετουργική βία των γουέστερν ή κινουμένων σχεδίων και στην παρατεταμένη και βάνουση βία ορισμένων σαδιστικών προγραμμάτων για ενηλίκους. Τη μια μορφή βίας μπορούμε να την επιτρέψουμε, αν το παιδί επιθυμεί να δει το έργο, και την άλλη να μην την επιτρέψουμε. Δεν πρόκειται δηλαδή για ερώτημα του τύπου «Ναι» ή «Όχι», «Να βλέπουν» ή «Να μη βλέπουν», τα παιδιά τηλεόραση. Έχουμε το δικαίωμα επιλογής. Το ίδιο κουμπί της τηλεόρασης που πατάμε για να παίξει, αν το ξαναπατήσουμε την σβήνει. Ας μάθουμε να χρησιμοποιούμε το διακόπτη αυτόν όχι μόνο για να ανοίγουμε την τηλεόραση, αλλά και να την κλείνουμε. Επίσης, οι γονείς πρέπει να συζητούν με το παιδί και να του εξηγούν τα προγράμματα που του προκαλούν αγωνιώδη ερωτήματα και ανησυχητικούς προβληματισμούς. Δυστυχώς όμως, συχνά η τηλεόραση χρησιμοποιείται σαν ηλεκτρονική «νταντά» για να απασχολεί τα παιδιά, ενώ οι γονείς δεν έχουν την παραμικρή ιδέα για το τι βλέπουν τα παιδιά και, πάνω από όλα, για το τι σκέπτονται και για το πώς νιώθουν για αυτό που βλέπουν.

Είναι πολύ χαρακτηριστικό και πρέπει να θυμόμαστε ότι τα παιδιά που θεωρούνται από τους συμμαθητές τους ως τα πιο επιθετικά είναι εκείνα που παρακολουθούν, χωρίς καμιά επίβλεψη, τα πιο βίαια τηλεοπτικά προγράμματα. Επιπλέον, αξίζει να μη λησμονάμε ότι οι μεγάλοι πάντοτε χρησιμοποιούν, ως αποδιοπομπαίο τράγο, καθετί καινούργιο που έρχεται στα μέσα μαζικής επικοινωνίας (τα φτηνά μυθιστορήματα, τα κόμικς, το ραδιόφωνο, τον κινηματογράφο και, τώρα, την τηλεόραση) για να φορτώσουν τη δική τους αποτυχία να παράγουν τους τέλειους νέους μιας Ουτοπίας, που μόνο στη φαντασία μας μπορεί να υπάρξει. Να μην ξεχνάμε αυτό που έδειξε και η έρευνα, ότι το τι παίρνουν τα παιδιά από την τηλεόραση και πόσο αυτή τα επηρεάζει

καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από το πώς τα έχουν μάθει οι γονείς τους να χρησιμοποιούν την τηλεόραση.³⁰

- Κοινωνικές διαφορές

Οι διάφορες θεωρίες περιγράφουν τα αίτια της επιθετικότητας, τον τρόπο που μαθαίνεται, και τις συνθήκες που την προκαλούν. Υπάρχουν όμως ατομικές διαφορές στην έκφραση της επιθετικότητας. Ορισμένα άτομα είναι πολύ επιθετικά, ενώ άλλα δεν είναι ιδιαίτερα επιθετικά. Όπως διαφέρουν τα άτομα στην έκφραση της επιθετικότητας, έτσι διαφέρουν και τα σύνολα. Σε κάθε κοινωνία, η επιθετικότητα εκφράζεται διαφορετικά ανάλογα με διάφορους καθοριστικούς παράγοντες.

Αναφέραμε ότι στο πείραμα του Bandura τα κορίτσια ήταν λιγότερο επιθετικά από τα αγόρια. Οι γυναίκες, αντίστοιχα είναι λιγότερο επιθετικές από τους άνδρες στη χώρα μας, όπως και στις περισσότερες χώρες του κόσμου. Πρέπει όμως να διευκρινίσουμε ότι η φυσική σωματική επιθετικότητα που παρουσιάζουν οι γυναίκες είναι σαφώς μικρότερη από αυτή των ανδρών, ενώ στην έκφραση της λεκτικής επιθετικότητας δεν είναι σίγουρο ότι υπάρχει διαφορά μεταξύ των δύο φύλων.

Έχει επιβεβαιωθεί ότι στα ζώα η διαφορά στο επίπεδο επιθετικότητας μεταξύ αρσενικών και θηλυκών είναι εγγενής. Στους ανθρώπους όμως αυτή η διαφορά στην επιθετικότητα μεταξύ των φύλων, μάλλον οφείλεται σε αξίες της κοινωνίας και επίσης στην κατανομή των ευθυνών στον άνδρα και στη γυναίκα που βασίζεται στις διαφορές των σωματικών τους ικανοτήτων. Για παράδειγμα, σε πρωτόγονη φυλή όπου ο κύριος

---

³⁰ Στο ίδιο, σελ. 58-63.

τρόπος επιβίωσης είναι το κυνήγι και όπου υπάρχει σκληρός ανταγωνισμός για επιβίωση, ενδεχομένως η μικρότερη σωματική δύναμη των γυναικών να είναι μειονέκτημα. Σε μια πολιτισμένη χώρα, όμως, η σωματική υπεροχή των ανδρών παίζει μικρότερο ρόλο στην επιβίωση του ανθρώπου. Στη σύγχρονη Ελλάδα η κατανομή της εργασίας γίνεται όλο και περισσότερο με βάση τη μόρφωση του ατόμου και επομένως, η σωματική υπεροχή παίζει μικρότερο ρόλο στην κατανομή των ευθυνών στους άνδρες και στις γυναίκες και αντίστοιχα στην έκφραση της επιθετικότητας.

Έρευνα που έγινε στην Ελλάδα έδειξε ότι η μόρφωση έχει καθοριστικό ρόλο στον τρόπο με τον οποίο οι γονείς τιμωρούν τα παιδιά τους π.χ., όταν οι γονείς ρωτήθηκαν πως αντιδρούν στην περίπτωση που το παιδί τους έχει χαμηλό βαθμό, οι γονείς με χαμηλή μόρφωση, απάντησαν ότι συνήθως χτυπούν τα παιδιά ενώ αντίθετα, οι γονείς με μεγαλύτερη μόρφωση απάντησαν ότι προσπαθούν να εξηγήσουν στα παιδιά πως πρέπει να καταβάλουν μεγαλύτερες προσπάθειες. Ο τρόπος τιμωρίας των γονέων επίσης διαφέρει ανάλογα με το φύλο του παιδιού. Οι γονείς συνηθίζουν να χτυπούν τα αγόρια και να μαλώνουν τα κορίτσια.

Η μόρφωση είναι στενά συνδεδεμένη με την κοινωνικο-οικονομική κατάσταση της οικογένειας. Σε πολλές χώρες έχει βρεθεί ότι οι γονείς των χαμηλότερων κοινωνικο-οικονομικών τάξεων τείνουν να χρησιμοποιούν σωματική τιμωρία και επίσης να είναι πιο επιθετικοί σωματικά. Αντίθετα, οι άνθρωποι από τα πιο υψηλά κοινωνικο-οικονομικά επίπεδα έχουν την τάση να μην εκφράζουν την επιθετικότητά τους σωματικά και προτιμούν να την εκφράζουν λεκτικά. Υπάρχουν βέβαια και άλλα στοιχεία σε μια κοινωνία που καθορίζουν τη μορφή της έκφρασης της επιθετικότητας. Διαπολιτιστικές έρευνες έχουν δείξει το καθοριστικό ρόλο των αξιών διαφόρων φυλών και εθνών στη

διαμόρφωση της προσωπικότητας. Η μορφή έκφρασης της επιθετικότητας επηρεάζεται από τις αξίες του έθνους ή της πολιτείας αντίστοιχα. Η Benedict³¹ πριν από 50 χρόνια μελέτησε δύο φυλές. Η μία φυλή ήταν υπερβολικά επιθετική, η άλλη φυλή διαπαιδαγωγούσε τα παιδιά της έτσι, ώστε να μην εκφράζουν την επιθετικότητά τους.³²

Γλώσσα και επιθετικότητα

Η Ε. Κούρτη³³ αναφέρει ότι η λεκτική επιθετικότητα, η πρόκληση ψυχικής οδύνης με τη βοήθεια του λόγου, αποτελεί την πιο διαδεδομένη μορφή με την οποία εκδηλώνεται η επιθετική συμπεριφορά. Η πρόκληση, ατομική ή συλλογική, για έναρξη εχθροπραξιών, τα πολεμικά τραγούδια πριν τη μάχη και οι πολεμικές κραυγές κατά τη διάρκειά της, οι ύβρεις, οι κατάρες και οι διαπληκτισμοί καθώς επίσης και ο σαρκασμός, η περιφρόνηση, η ειρωνεία αλλά και τα υπονοούμενα ή οι ψευδείς διαδόσεις αποτελούν μερικές από τις πιο γνωστές μορφές λεκτικής επιθετικότητας, ενώ το αθώο πείραγμα ή το ανώδυνο επιφανειακά χιούμορ ερμηνεύονται από τις ψυχαναλυτικές μελέτες του S. Freud, J. Bergeret, B. Rouzerol, ως μεταμφιεσμένες μορφές επιθετικότητας. Πιστεύεται συνήθως ότι η λεκτική μορφή επιθετικότητας είναι η ηπιότερη έκφραση της επιθετικής συμπεριφοράς, πιθανόν γιατί η σωματική ακεραιότητα των αντιπάλων σπάνια βρίσκεται σε κίνδυνο. Αναφέρεται μάλιστα, ότι ο Freud έβλεπε στη λεκτική επίθεση τη βάση του πολιτισμού μας. «Αυτός που πρώτος εξαπέλυσε μια κατάρα στον

³¹ Benedict, R.F. 1934, Patterns of culture, Boston: Houghton Mifflin, στο βιβλίο του Γεωργά Δημητρίου, όπ. π., σελ. 248.

³² Γεωργά Δημητρίου, όπ. π., σελ. 247, 248.

³³ Ε. Κούρτη στο βιβλίο του Ι. Ν. Νέστορος κ.ά., Η επιθετικότητα στην οικογένεια, στο σχολείο και στην κοινωνία, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Β' έκδοση, Αθήνα 1996, σελ. 68, 69.

αντίπαλό του αντί πέτρας θεμελίωσε τον πολιτισμό» έλεγε (N. Huston). Οφείλουμε να παρατηρήσουμε όμως, ότι την ανάπτυξη του πολιτισμού δεν ακολούθησε η πλήρης εξάλειψη των όπλων και να υπενθυμίσουμε ότι η λεκτική επίθεση είναι αυτή που προκαλεί συχνά, αν όχι πάντα, τη φυσική επιθετικότητα, σε σημείο που ορισμένοι πιστεύουν, και δυστυχώς έμπρακτα αποδεικνύουν, ότι οι προσβολές ξεπλένονται μόνο με αίμα. Επιπλέον, μαρτυρίες θυμάτων βασανιστηρίων επισημαίνουν, αλλά και καθένας γνωρίζει, μέσα από την καθημερινή του εμπειρία, ότι είναι πιο εύκολο κανείς να αντέξει τη φυσική παρά τη λεκτική επιθετικότητα, ενώ από μικρά παιδιά γνωρίζουμε ότι «η γλώσσα κόκαλα δεν έχει και κόκαλα τσακίζει». Αναγνωρίζοντας τη δύναμη των λέξεων, ο Χρυσόστομος προέτρεπε τους πιστούς να χρησιμοποιούν τη γλώσσα ως «κάλαμο χάριτος» κι όχι ως μαχαίρι που σκοτώνει.

Αναζητούμε τη δύναμη των λέξεων που συχνά τις εξομοιώνει σε ισχύ με τα πιο καταστρεπτικά όπλα και τις στρατηγικές λόγου που χρησιμοποιούνται ώστε να επιτευχθεί η πρόκληση της ψυχικής οδύνης του αντιπάλου, κύριου στόχου της λεκτικής επιθετικότητας.

Τα ερωτήματα αυτά σπάνια απασχολούν τους ψυχολόγους που επικεντρώνουν την προσοχή τους στα αίτια της επιθετικής συμπεριφοράς παρά στα μέσα με τα οποία εκδηλώνεται. Οποιαδήποτε προσπάθεια ενασχόλησης με τα μέσα αυτά, στη συγκεκριμένη περίπτωση με το λόγο υποχρεωτικά προστρέχει και χρησιμοποιεί τις έρευνες άλλων επιστημών και ιδιαίτερα της γλωσσολογίας και πιο συγκεκριμένα τω κλάδων της, κοινωνιογλωσσολογία και υφολογία.³⁴

- Κοινωνιογλωσσική προσέγγιση

---

³⁴ Στο ίδιο, σελ. 68, 69.

Οι κοινωνιογλωσσολογικές μελέτες κατατάσσουν τις γλωσσικές μορφές, μέσω των οποίων εκδηλώνεται η επιθετικότητα, μεταξύ των «αποτελεσματικών τυπικών φράσεων στις ανθρώπινες σχέσεις» στο γενικό κεφάλαιο «Η Δύναμη του Λόγου» (M. Cohen).

Η λεκτική επιθετικότητα εμφανίζεται είτε ως συλλογική είτε ως ατομική έκφραση, ανάλογα με το αν ο χρήστης είναι μια ομάδα ή ένα συγκεκριμένο άτομο. Στη συλλογική λεκτική επιθετικότητα συναντάμε κυρίως τυποποιημένες εκφράσεις που προφέρονται από μια ομάδα και δηλώνουν την έναρξη εχθροπραξιών, πραγματικών ή συμβολικών, ατομικών ή συλλογικών) καθώς επίσης τα πολεμικά τραγούδια ή τις κραυγές πολέμου που χρησιμοποιούνται πριν ή κατά τη διάρκεια της μάχης. Κατατάσσονται εδώ και οι εκφράσεις ή τα τραγούδια που ακούγονται στα γήπεδα (M. Κουρκουλέ), στο στρατό, (Γ. Έξαρχος), σε παιδικά παιχνίδια (M. Δαράκη), ενώ αναφέρονται ακόμα και δημοτικά τραγούδια με επιθετική διάθεση (M. Μιχαήλ-Δέδε), καθώς επίσης και η χρήση τυποποιημένων εκφράσεων με σκοπό τη μαγεία (J. Fevret-Saada).

Στην κατηγορία της ατομικής λεκτικής επιθετικότητας ανήκουν οι καθημερινές μορφές λεκτικής επιθετικότητας που προφέρονται από ένα άτομο. Πρόκειται εδώ για προσβολές, σύμφωνα με την πρώτη και κληροδοτημένη σε μας έννοια της λέξης «προσβάλλω», δηλαδή καταρρίπτω, πλήττω, χτυπώ εξ αποστάσεως με διάφορους τρόπους κάποιον ή κάτι (J.B. Hofman). Η γλωσσική μορφή που λαμβάνουν εξαρτάται από την κοινωνία ή τις κοινωνικές συνθήκες όπου εμφανίζονται, πράγμα που καθιστά αδύνατη οποιαδήποτε προσπάθεια καταγραφής ή και ταξινόμησής τους. Σε γενικές όμως γραμμές, μπορούμε να πούμε ότι στην περίπτωση της ατομικής λεκτικής επιθετικότητας οι εκφράσεις δεν είναι πάντα τυποποιημένες, εκτός από ορισμένες κατάρες ή βλασφημίες, συνοδεύονται από ανάλογο τόνο φωνής και χειρονομίες ή μορφασμούς. Το γεγονός ότι στο γραπτό λόγο

δεν μπορεί να αποδοθεί μια προσβολή παρά μόνο αν γίνει λεπτομερής περιγραφή τόσο της κατάστασης στην οποία λαμβάνει χώρα όσο και του ύφους του χρήστη επιβεβαιώνει ότι τα εξωλεκτικά μηνύματα είναι αυτά που ανεβάζουν το πληροφοριακό περιεχόμενο του λεκτικού μηνύματος.

Η Nancy Huston, μια από τους ελάχιστους κοινωνιογλωσσολόγους που μελέτησαν τη σχέση επιθετικότητας και γλώσσας αναφέρει ότι οι λέξεις, που χρησιμοποιούνται με σκοπό τη προσβολή κάποιου, υπογραμμίζουν μια ιδιαιτερότητά του, ενώ ελάχιστα ενδιαφέρει αν πρόκειται για πραγματική ή φανταστική ιδιαιτερότητά του ατόμου αυτού. Πιο συγκεκριμένα η Huston αναφέρει τέσσερις τρόπους προσδιορισμού, αυτούς που εμφανίζονται πιο συχνά, χωρίς όμως να αποκλείει και συνδυασμούς μεταξύ τους:

Κυριολεκτικός προσδιορισμός ή κατ' εξοχήν προσδιορισμός. Στην περίπτωση αυτή ο άλλος αποκαλείται με ένα πραγματικό, υπαρκτό χαρακτηριστικό του, π.χ. εβραίος, ομοφυλόφιλος....

Αντιφραστικός προσδιορισμός. Εδώ προσδίδουμε στον αντίπαλό μας διαμετρικά αντίθετα χαρακτηριστικά από αυτά που συνιστούν γι' αυτόν αξίες και στόχους, που προσπαθεί με τον τρόπο ζωής του να εκπληρώσει. Ο προσδιορισμός εδώ αντιτίθεται στον ιδεώδη εαυτό του, π.χ. κλέφτης ή απατεώνας για κάποιον έντιμο). Για το σκοπό αυτό, χρησιμοποιούνται συχνά σχήματα λόγου, όπως η λιτότητα, η ειρωνεία και ο ευφημισμός.

Ο μεταφορικός προσδιορισμός. Εδώ οι λέξεις δεν χρησιμοποιούνται με τη κυριολεκτική τους σημασία αλλά απλά και μόνο για να δηλώσουν ότι αντικείμενα ή ιδιότητες, που θεωρούνται ευτελείς, έχουν κοινά χαρακτηριστικά με τον αντίπαλό μας, π.χ. ντενεκές, βλήτο, κ.λπ. Σε

συνδυασμό με την πρώτη κατηγορία, π.χ. βρωμοεβραΐε, κακιά αδελφή, δίνει μεγαλύτερη δύναμη στην προσβολή.

Μετωνυμικός προσδιορισμός. Στην περίπτωση αυτή υπάγουμε ένα άτομο σε ένα από τα χαρακτηριστικά που το αποτελούν, π.χ. τρίχας. Συχνά οι επιλεγόμενες λέξεις αναφέρονται στο ανθρώπινο σώμα και ανήκουν στο απαγορευμένο λεξιλόγιο, π.χ. κώλος. Πολλές φορές όμως, η χρήση του λεξιλογίου αυτού λόγω της καθημερινής χρήσης του μας κάνει να ξεχνάμε τις εικόνες που εμπεριέχει, όπως π.χ. η λέξη *con* (αιδοίο) στη γαλλική που στη καθημερινή γλώσσα αποτελεί συνώνυμο της λέξης *κουτός*.³⁵

- Η δύναμη των λέξεων

Η χρήση του λόγου προσφέρει στο άτομο την ικανότητα να δημιουργεί κατηγορίες, να ταξινομεί δηλαδή τον κόσμο γύρω του κάνοντάς τον να υπάρχει σύμφωνα με τις κατηγορίες του ανθρώπινου και του επιτρέπει να επιβάλει τη δική του τάξη στην πραγματικότητα. «Υπάρχουν λέξεις με αυτόνομη δύναμη. Λέξεις που αρκεί να προφερθούν και αποκτάει όνομα το αβάφτιστο βρέφος, γίνονται σύζυγοι ο Γιάννης και η Μαρία, οδηγείται στη φυλακή ο κατηγορούμενος» (Α. Φραγκουδάκη).

Στην περίπτωση της λεκτικής επιθετικότητας, η δύναμη των λέξεων έγκειται στο γεγονός ότι αναφέρονται σε μια ιδιαιτερότητα του αντιπάλου. Ο προσδιορισμός αυτός, με όποιον τρόπο και να έχει επιτευχθεί (χιούμορ, ύβρεις, πειράγματα) αποτελεί μια κατηγοριοποίηση

---

³⁵ Στο ίδιο, 69-72.

και ασφαλώς μια κρίση που επιβάλλεται στο άλλο άτομο με τον πιο αυθαίρετο τρόπο. Η ιδιαιτερότητα αυτή, από τη στιγμή που κατονομάζεται και προσδιορίζεται, αποκτά υπόσταση, γίνεται υπαρκτή. Ο μηχανισμός που λειτουργεί εδώ είναι αυτός της γνωστικής κατηγοριοποίησης και ταυτόχρονα, της καταδίκης της κατηγορίας αυτής στην οποία αυθαίρετα εντάξαμε τον άλλον, αφού η κατηγορία αυτή δεν είναι αποδεκτή από την κοινωνία ή και από το άτομο το ίδιο. Πρόκειται για μια αρνητική αξιολόγηση του ατόμου που, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Huston, καταδικάζεται όπως ο αμαρτωλός στην κόλαση του Δάντη, δηλαδή, ανάλογα με την αμαρτία (ιδιαιτερότητα) που του αποδίδεται.

Για να έχει όμως ο λόγος δύναμη, επιτελεστική ιδιότητα, σύμφωνα με τον Austin, χρειάζεται το άτομο που την προφέρει να ασκεί ρόλο εξουσίας, «πρέπει ο πομπός της να είναι εκπρόσωπος κοινωνικής εξουσίας» (Φραγκουδάκη) και αυτό εξηγεί το γεγονός ότι ελάχιστα ενδιαφέρει αν πρόκειται για πραγματική ή φανταστική ιδιαιτερότητα του ατόμου. Σημασία έχει ποιος είναι αυτός που προσδιορίζει, ποιος στέλνει το μήνυμα και όχι το αληθές του μηνύματος.

Η λεκτική επιθετικότητα όμως, δεν είναι αποτελεσματική απλά και μόνο γιατί κατατάσσει αυθαίρετα κάποιον σε μια κατηγορία αλλά γιατί είναι μια γλώσσα αξιολόγησης, μια κρίση και σαν τέτοια εκφράζει κυρίως αρνητικά συναισθήματα και έννοιες.

Το εκφραζόμενο συναίσθημα δεν καθορίζεται εδώ μόνο από τις έννοιες των λέξεων αλλά πολύ περισσότερο από τον τόνο της φωνής (άγριο, διστακτικό, προσεκτικό, σκεπτικό, ερωτηματικό κ.λπ.) και από τις ανάλογες χειρονομίες ή τους διάφορους μορφασμούς που συνοδεύουν πάντα την ατομική λεκτική επιθετικότητα. Η μη λεκτική αυτή επικοινωνία, πολύ περισσότερο από σύμβολο, είναι η εικόνα αυτού του συναισθήματος, και γι' αυτό πολύ στενά συνδεδεμένο με τη φωνητική

και σωματική εκφραστικότητα είναι το γεγονός ότι η φυσική παρουσία του αντικειμένου της επιθετικότητας θεωρείται αναγκαία ώστε να αποκωδικοποιήσει και να παραλάβει τα μη λεκτικά μηνύματα, συναισθήματα. Ο επιτιθέμενος δεν λέει απλά κάτι για τον αντίπαλό του αλλά βάζει εναντίον του. Η ετυμολογία της λέξης ύβρις, η κατά κράτος εφόρμηση εναντίον τινός, βαρεία πίεσης κατά τινός, (J.B. Hofman) υπογραμμίζει τη διάσταση αυτή όπου γίνεται φανερό ότι η φυσική παρουσία του άλλου είναι απαραίτητη. Είναι γνωστό ότι δεν αξίζει να προσβάλλουμε κάποιον σε τρίτους, μάλιστα είναι και κοινωνικά κατακριτέο. Παλικάριά θεωρείται να πετάξουμε στα μούτρα του αντιπάλου το θυμό μας, να του τα πούμε ένα χεράκι, όπως ακριβώς ρίχνουμε ένα χέρι ξύλο. Το λέγειν και το πράττειν είναι δύσκολο να ξεχωριστούν εδώ, και μπορούμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται για πράξη, πράξη λεκτική, που αποσκοπεί να πληγώσει μεταφορικά τον άλλον σε σημείο που να μειωθεί η δύναμή του, η πολεμικότητά του, η ικανότητά του, να πειράξει τον επιτιθέμενο.³⁶

- Στρατηγικές λόγου

Το περιεχόμενο του επιθετικού μηνύματος, η μορφή του, ο χρόνος και ο χώρος που θα προφερθεί είναι αποτέλεσμα στρατηγικής του εκάστοτε επιτιθέμενου. Η ανάγκη στρατηγικής, όπως ακριβώς στην μάχη ή την πάλη, δίνει με ακρίβεια τη διάσταση της αντιπαράθεσης μεταξύ δύο δυνάμεων κύριος στόχος των οποίων είναι η κυριαρχία της σχέσης.

Σίγουρα είναι πολλές οι περιπτώσεις όπου η στρατηγική αποτυγχάνει και γι' αυτό η γνώση των αδυνάτων σημείων του άλλου, όπως σε κάθε

---

³⁶ Στο ίδιο, σελ. 72-74.

μάχη, επιβάλλεται, ενώ η αιφνίδια επίθεση, κάτι που καλά γνωρίζει ο κλέφτης που φωνάζει, είναι εξίσου αποτελεσματική.

Ο Β. Καραποστόλης στο βιβλίο του «Συμβίωση και επικοινωνία στην Ελλάδα» αναφέρει πολύ χαρακτηριστικά τη στρατηγική που παρατηρείται σχετικά με τις προστριβές στην Ελλάδα. «Η ετοιμότητα αντεπίθεσης λειτουργεί ‘καλού-κακού’ με το να προ-κατηγοριοποιεί το λόγο του άλλου προς την κατεύθυνση μιας επίκρισης ή προσβολής. Συχνά, μια απορία θα εκληφθεί για υπαινιγμός, μια απλή παρατήρηση για έμμεσος εκφοβισμός, μια ερώτηση διευκρινιστική για ύπουλη προσπάθεια διείσδυσης στο χώρο ελέγχου του ερωτώμενου. Ένα παράδειγμα μας δίνει η τυπική για την ελληνική καθημερινότητα προστριβή ανάμεσα στον απλό ιδιώτη και τον ‘αρμόδιο’, του δημοσίου συνήθως. Ο πρώτος ζητά πληροφορίες από το δεύτερο για την τύχη μιας υπόθεσής του, που εκκρεμεί, και που η έκβασή της εξαρτάται από τις ενέργειές του. Με την εκφώνηση της ερώτησης και καθώς αυτή ηχεί σαν έλεγχος πάνω στον ερωτώμενο, εκδηλώνεται άμεσα η αποκριτική σκαιότητά του. Δεν ανέχτηκε ούτε στιγμή την έμμεση αμφιβολία που εισάγεται για την επαγγελματική του επάρκεια. Παρόλο που τίποτε αναγκαστικά τέτοιο δεν φανερώνει η ερώτηση, ο υπάλληλος επιτίθεται σάμπως να έχει προεξοφλήσει τη δηκτικότητα στις προθέσεις του συνομιλητή του και η βλοσυρή ορμή του είναι τόσο πηγαία που κάποτε ο ιδιώτης οπισθοχωρεί διερωτώμενος ‘μήπως είναι δικαιολογημένη’».

Η τέχνη έγκειται σε μια επίθεση όπου ο άλλος δεν μπορεί να απαντήσει. Ο άλλος πρέπει να καταθέσει τα όπλα, στη συγκεκριμένη περίπτωση να καταθέσει τα λόγια ώστε να χάσει αυτόματα και την ικανότητα του να κρίνει και να κατηγοριοποιεί.

Η σχέση υποκειμένου και αντικειμένου γίνεται εδώ αντιληπτή ως μάχη όπου ο καθένας πρέπει να αμυνθεί. Η στρατηγική που χρησιμοποιείται στην περίπτωση της λεκτικής επιθετικότητας, σύμφωνα

με τα ανωτέρω είναι «κερδισμένος-χαμένος» (Myers-Myers), βασίζεται δηλαδή στην ιδέα, ότι για να λυθεί μια προστριβή, ένα άτομο πρέπει να νικήσει, και ασφαλώς η νίκη δεν είναι εφικτή αν δεν χάσει ο άλλος. Η αδυναμία προσφυγής σε άλλη λύση της προστριβής ή της σύγκρουσης οδηγεί στην κλιμάκωση της αντιπαράθεσης και πολύ συχνά στη φυσική επιθετικότητα.

Η αδυναμία δύναμης εκφράζεται επίσης και μέσα στο περιεχόμενο του επιθετικού μηνύματος όπου συχνά δηλώνεται η αδυναμία του άλλου, αντιπάλου, στον οποίο συνήθως αφαιρούμε κάθε αξία. Πολλές φορές ο άλλος είναι ένα τίποτα, ένα μηδέν, ένα παθητικό ον χωρίς σεξουαλική δραστηριότητα, περιτριγυρισμένο από ανήθικους συγγενείς, η μάνα, η γυναίκα και η αδελφή, οι γυναίκες δηλαδή της οικογένειας, πλήττονται πάντα. Εάν οι συγκεκριμένες επιθέσεις προς τα γυναικεία μέλη είναι τόσο διαδεδομένες και αποτελεσματικές, αυτό συνήθως αποδίδεται στο γεγονός ότι στις πατριαρχικές κοινωνίες τα πρόσωπα αυτά και ιδιαίτερα η μητέρα θεωρούνται ιερά, απαραβίαστα (N. Huston), ενώ ύψιστη προσβολή θεωρείται να κατηγορηθεί κάποιος ότι διατηρεί με τη μητέρα σεξουαλικές σχέσεις, ότι έκανε δηλαδή κατάχρηση της αποστολής που του έχει ανατεθεί. Η ύβρις αυτή συναντάται σε πολλές χώρες όπως Ηνωμένες Πολιτείες, Μεξικό, Ρωσία κ.λπ.

Ο ψυχαναλυτής E. Bergler παρατήρησε στα σλαβικά σώματα στρατού στην Αυστρία, κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πόλεμου, την πολύ σημαντική παρουσία στη λεκτική αντιπαράθεση, όρων που χαρακτηρίζουν τη μητέρα του αντιπάλου ως πόρνη ή που δηλώνουν τη σεξουαλική σχέση του αντιπάλου με τη μητέρα του. Ο Bergler εξηγεί το φαινόμενο αυτό ως εξής: «Οι ενοχές των δύο αντιμαχόμενων πλευρών μειώνονται με αυτόν τον έμμεσο (λεκτικό) τρόπο, ενώ ο επιτιθέμενος εκφράζει κατ' αυτόν τον τρόπο τις ασυνείδητες επιθυμίες του». Αντίθετα ο P. Guiraud, σχετικά με τη συχνή χρήση επιθετικών εκφράσεων, που

αναφέρονται στη σεξουαλικότητα, τονίζει ότι η σεξουαλικότητα καταλαμβάνει ένα σημαντικό ποσοστό στις επιθετικές εκφράσεις όχι επειδή είναι η πηγή ή η κινητήρια δύναμη του ψυχισμού αλλά επειδή απεικονίζει ευκολότερα, μέσω της γλώσσας, όλες τις εκφάνσεις της κατά Adler λίμπιντο, όπως σεξουαλικότητα, επιθυμία δύναμης, ανάγκη προστασίας, επιβίωσης κ.λπ. Δεν είναι τυχαίο, υπογραμμίζει ο P. Guiraud, που το αυτοκίνητο έχει γίνει ο κατεξοχήν χώρος λεκτικής και όχι μόνο διαμάχης. Σύμφωνα με τον Mc Luhan, το αυτοκίνητο δεν είναι παρά μια προέκταση του εαυτού μας και ασφαλώς μια προέκταση της δύναμής μας. Με βάση αυτό, προγραμματίζονται οι διαφημίσεις που το αφορούν. Οι κατασκευαστές συνιστούν να βάζουμε τίγρεις στις μηχανές τους, ενώ τα ονόματα που δίνουν στα αυτοκίνητα, τουλάχιστον στην Αμερική, ανήκουν σε δύο κατηγορίες. Σε αυτά που δηλώνουν την κοινωνική θέση του ιδιοκτήτη (στην κατηγορία αυτή ανήκουν ονόματα όπως Ambassador, Capri κ.λπ.) και σε αυτά που αναφέρονται σε σύμβολα δύναμης (εδώ συναντώνται ονόματα άγριων θηρίων όπως Jaguar, Mustang κ.λπ.). Ενώ στην Ελλάδα ορισμένες μάρκες αυτοκινήτων απευθύνονται αποκλειστικά στους έξυπνους («οι έξυπνοι οδηγούν Ρενό»). Το αυτοκίνητο παύει να είναι ένα αντικείμενο, καθίσταται σύμβολο της κοινωνικής τάξης και της επιθυμίας μας για δύναμη. Ως σύμβολο δύναμης και εξουσίας, η λειτουργία του εξυπηρετεί τη δύναμη και εξουσία του ιδιοκτήτη. Η κυκλοφορία, η μόλυνση, η οριοθέτηση της ταχύτητας, η εξάρτηση μας από τους άλλους αλλά και ο κίνδυνος μας κάνουν να βρισκόμαστε συνέχεια αντιμέτωποι με τον άλλον που μας έκλεψε τη θέση για παρκάρισμα, που δε μας έδωσε προτεραιότητα, που μας προσπέρασε στο δρόμο ή που σαν πεζός διασχίζει το δρόμο όποτε και όπου θέλει. Κάθε τι που περιορίζει το αυτοκίνητο, περιορίζει και τη δική μας δύναμη προκαλώντας την οργή μας με τις γνωστές λεκτικές συνέπειες. Η λεκτική επιθετικότητα είναι

εδώ η αυθόρμητη και εντελώς συναισθηματική έκφραση αυτής της επιθυμίας δύναμης, ισχύος, με αποτέλεσμα το αυτοκίνητο να αποτελεί έναν από τους πιο σημαντικούς χώρους μελέτης αλλά και προέκτασης του φαινομένου αυτού.³⁷

- Σχέση υποκειμένου και αντικειμένου

Καθώς όμως το υποκείμενο δηλώνει τη μη αξία του αντικειμένου, δεν κάνει τίποτε άλλο παρά να δηλώνει τη δική του αξία.

Τις περισσότερες φορές φαίνεται ότι, μέσω της λεκτικής επίθεσης, αποσκοπείται η προστασία ενός εύθραυστου ναρκισσισμού ή ενός ναρκισσισμού που τελεί υπό φανταστική ή πραγματική απειλή.

Η μελέτη των διάφορων μορφών με τις οποίες εμφανίζεται η λεκτική επιθετικότητα (χιούμορ, πείραγμα, ειρωνεία κ.λπ.) αποδεικνύει ότι η χρήση τους αποσκοπεί στην προστασία του ναρκισσισμού, της δύναμης του χρήστη. Το χιούμορ, για παράδειγμα, αποτελεί συχνά ένα τρόπο διαμαρτυρίας για μια αδικία που το άτομο υποθέτει ότι έχει υποστεί. Μέσω αυτού επιτρέπεται με πρωτότυπους τρόπους και παράξενες διαδρομές έκφραση επιθετικών ορμών, ενώ αποφεύγονται επιμελώς οι ακραίες και καταδικαστέες κοινωνικά μορφές επιθετικότητας (σαρκασμός, ειρωνεία, θυμός κ.λπ.). Έτσι, εάν πολλές φορές στο χιούμορ αποφεύγεται η φανερή εκδήλωση του συναισθήματος της πίκρας, δεν παύει παρόλα αυτά να αποτελεί μια μορφή εκδίκησης προς τον άλλο, που είναι, από τη μια, αποδεκτή από το Υπερεγώ και από την άλλη, ικανή να αποτρέψει ρωγμές στο ναρκισσισμό (J. Bergeret). Άλλες μελέτες, σχετικά με μια πιο ακραία μορφή, την περιφρόνηση ή τη γελοιοποίηση του άλλου

---

³⁷ Στο ίδιο, σελ. 74-77.

(B. Rouzerol), αποδεικνύουν ότι το άτομο, που χρησιμοποιεί παρόμοια μέσα, έχει ένα σκληρό, ανελέητο Υπερεγώ, προγεννητικής υφής κυριευμένο από αρχαϊκούς φόβους. Το εύθραυστο εγώ του επιτιθέμενου είχε ήδη διαφανεί στο απόσπασμα του Β. Καραποστόλη που παραθέσαμε· σε ένα άλλο σημείο του βιβλίου του διαφαίνεται μια άλλη διάσταση: «Είναι δυνατό ο δηκτικός να επιχειρεί αντίθετα, και η βίαιη διεύρυνση των αποστάσεων. Αυτό συμβαίνει όταν ο αντίδικος του μειονεκτεί και τον προκαλεί όχι τόσο με κάποιο λόγο ή ενέργεια όσο με την ίδια την παρουσία του που ανακαλεί τη μειονεξία... Ο αμόρφωτος, ο φτωχός, ο άνεργος, ο περιθωριακός είναι πολύ λίγο ανεκτοί στην Ελλάδα γιατί η πραγματικότητά του εφάπτεται στην πλεονεκτική ευεξία των άλλων και την ενοχλεί... πολλοί από αυτούς που τώρα την απολαμβάνουν, ξέφυγαν με ένα άλμα από την ταλαιπωρημένη μάζα που τους περιστοιχίζει και που η μνήμη τους διατηρεί όλες τις πτυχές της καθημερινότητας της... ο αδύναμος προσβάλλεται γι' αυτό που είναι».³⁸

- Λεκτική επιθετικότητα και κοινωνική εξουσία

Η χρήση της γλώσσας είναι άσκηση εξουσίας, υποστηρίζει ο Cl. Hegège, φέρνοντας για παράδειγμα ορισμένες λέξεις όπου αυτό φαίνεται πιο καθαρά: στο Μεξικό ο αυτοκράτορας έφερε τον τίτλο *tlatoani* «αυτός που μιλάει», από το ρήμα *tlatoa* «ομιλώ», η ίδια ρίζα βρίσκεται επίσης σε λέξεις σχετικές με την ομιλία, για παράδειγμα *tlatolli* «γλώσσα», αλλά και σε λέξεις που κάνουν αναφορά στην εξουσία, τη διοίκηση, όπως *tlatocayotl* «Κράτος».

---

³⁸ Στο ίδιο, σελ. 77, 78.

Ο λόγος σε πολλές θρησκείες θεωρείται δώρο θεού, επειδή επιτρέπει στον άνθρωπο να συμμετέχει στη δημιουργική ικανότητά του, με συνέπεια την επιβολή στους ανθρώπους κανόνων και απαγορεύσεων σχετικά με την ορθή χρήση του λόγου (λέξεις ταμπού για παράδειγμα). Εθνολογικές μελέτες αναφέρουν ότι σε ορισμένες κοινωνίες, όποιος χρησιμοποιεί ανάρμοστες λέξεις για άνθρωπο ή πράγμα τιμωρείται με θάνατο. Στην Πολυνησία, για παράδειγμα, οι πράξεις djeadjea, πράξεις που προκαλούν τους κεραυνούς και τον ακαριαίο θάνατο από κεραυνό, είναι τρεις, η αιμομιξία, η ομοφυλοφιλία και το να δίνεται σε άνθρωπο ή ζώο ένα όνομα που δεν του ταιριάζει (N. Huston). Οι παραδόσεις αυτές υπογραμμίζουν την αίσθηση υπευθυνότητας που πρέπει να έχει αυτός που χρησιμοποιεί το λόγο, που δεν του παρέχει μόνο πλεονεκτήματα, ικανότητα να δημιουργεί κατηγορίες, να ταξινομεί τον κόσμο και να επιβάλλει τη δική του τάξη στην πραγματικότητα) αλλά και υπευθυνότητα, αφού η αλόγιστη και λανθασμένη χρήση του στερεί ανθρώπους και πράγματα απ' ό,τι πιο ακριβό έχουν, το όνομά τους, μοναδική απόδειξη της ύπαρξής τους. Πιθανόν γι' αυτό, μερικοί θεωρούν ότι η λεκτική επιθετικότητα, η ήπια αυτή μορφή επιθετικότητας δεν είναι τόσο αθώα, αφού τα λόγια μπορούν τόσο εύκολα να μετατρέψουν ή ακόμα και να ανατρέψουν την ιεραρχία στις κοινωνικές σχέσεις δίνοντας στον καθένα το δικαίωμα να δημιουργεί νέα τάξη σύμφωνα με την επιθυμία του.

Η σχέση της λεκτικής επιθετικότητας με την εξουσία διαφαίνεται και στον τρόπο που αντιμετωπίζεται από τη νομοθεσία η ύβρις κατωτέρου προς ανώτερο ή η δημόσια προσβολή από την ιδιωτική αλλά και από τις συνέπειες ή την τιμωρία που μπορούν να ακολουθήσουν την προσβολή που απευθύνεται σε λειτουργό του κράτους, όπου παρατηρείται αυτεπάγγελτη δίωξη ακόμα και αν ο υβριζόμενος λειτουργός δεν καταθέσει μήνυση. Ενδιαφέρον παρουσιάζει εδώ η μελέτη της

βλασφημίας από τον E. Benveniste, βασικός σκοπός της οποίας αναφέρει ότι είναι η ικανοποίηση της ανάγκης του ανθρώπου να αντιταχθεί, να βεβηλώσει τα θεία.

Στα «Έργα και Ημέρες» ο Ησίοδος αναφέρει ότι η ύβρις αντιπροσωπευόταν από τη φυλή του χαλκού, που βαλλόταν κατά των άλλων ανθρώπων («άλλο απ' τις πολυστέναχτες του Άρη δουλείες και τις καταστροφές αυτοί δε φρόντιζαν») και τη φυλή του ασημιού που ήταν ασεβής και βλάσφημος και είχε σαν στόχο της την εξουσία των θεών και ανθρώπων («την καταστρεφτική μανία ν' απομακρύνουν δεν μπορούσαν απ' ανάμεσά τους, και να λατρεύουν τους θεούς δεν θέλανε, μήτε θυσίες να προσφέρουν στον μακαρίων τους βωμούς...»). Αν η πρώτη φυλή εμφανίζει χαρακτηριστικά της φυσικής επιθετικότητας, η δεύτερη μοιάζει να συγκεντρώνει τα χαρακτηριστικά της λεκτικής. Ίσως αυτό να εξηγεί γιατί οι προσβολές, οι ύβρεις, όπως ακριβώς και η ηθική κατάπτωση τιμωρούνται μια και απειλείται η τάξη, η ισορροπία που μια ομάδα ή ένα άτομο προσπαθεί να επιβάλει για την επιβίωσή του. «Ο λόγος μπορεί να φαίνεται ανώδυνος, οι απαγορεύσεις που του επιβάλλονται αποκαλύπτουν αμέσως, πολύ γρήγορα, τη σχέση που διατηρεί με την επιθυμία και με την εξουσία» έλεγε ο M. Foucault.³⁹

Η πολιτική βία

---

³⁹ Στο ίδιο, σελ. 79, 80.

Ο Max Pagès⁴⁰ αναφέρει ότι θα πρέπει να οριοθετήσουμε το θέμα μας, διότι ο όρος «βία» μπορεί να έχει πολλές σημασίες. Προτείνει λοιπόν εδώ ένα συλλογισμό γύρω από την πολιτική βία, δηλαδή τη συλλογική βία που ασκείται πάνω στο κοινωνικό σώμα, στο όνομα της ίδιας της κοινότητας, από το κράτος από τους θεσμούς, είτε για λόγους ηθικούς και θρησκευτικούς, είτε για καθαρά πολιτικούς, που έχουν στόχο την πολιτική ανατροπή ή την αλλαγή. Αυτή η μορφή βίας εκδηλώνεται με διωγμούς, βασανιστήρια, πολέμους⁴¹, σφαγές, τρομοκρατία⁴², αναγκαστικές μετακινήσεις πληθυσμών, γενοκτονίες...

Η πολιτική βία ασκείται πάντοτε από κάποια άτομα, ομάδες ή θεσμούς (κράτος, κόμμα κ.λπ.) έχει υποκειμενικό χαρακτήρα, είναι προσχεδιασμένη, αιτιολογείται με την επίτευξη ενός σκοπού και συνοδεύεται πάντα από μια στρατηγική πρόθεση. Η επιλογή των μέσων της καθορίζεται κυρίως ή μόνο από την αποτελεσματικότητά τους σ' εφαρμογή της αρχής «ο σκοπός δικαιώνει τα μέσα». Έχει σαν οργανωτικό της μοντέλο την κάθετη πυραμιδική οργάνωση με το στρατιωτικό συγκεντρωτισμό, την ιεραρχία και την πειθαρχία που χαρακτηρίζει κάθε γιακωβίνικο/πραξικοπηματικό πρότυπο και η εφαρμογή της κατατείνει πάντα στην ισχυροποίηση των εδραιωμένων σχέσεων εξουσίας, ανεξάρτητα από το αν αυτή η ισχυροποίηση περνάει μέσα από την επιβεβαίωση του υφιστάμενου θεσμικού πλαισίου ή μέσα από την ανατροπή και την αντικατάστασή του από κάποιο άλλο ποιοτικά όμοιό του.⁴³

---

⁴⁰ Max Pagès στο βιβλίο του Κλήμη Ναυαρίδη (επιμέλεια), Εξουσία, βία, πόνος, τόμος Α, Αθήνα 2002 σελ. 27, 28.

⁴¹ Βλέπε επίσης σύγγραμμα Α. Πλατιά, Αίτια του πολέμου στη θεωρία των Διεθνών Σχέσεων: Μια συνοπτική βιβλιογραφική προσέγγιση, στο βιβλίο του Ι.Ν. Νέστορος (επιμέλεια), όπ. π., σελ. 239-250.

⁴² Βλέπε επίσης σύγγραμμα Κλεάνθη Γρίβα, Η εξουσία της βίας, Εκδόσεις Ιανός, Θεσσαλονίκη 1987, σελ. 33-41.

⁴³ Κλεάνθης Γρίβας, Η βία της εξουσίας, Εκδόσεις Ιανός, Θεσσαλονίκη 1987, σελ. 41, 42.

Δεν πρόκειται λοιπόν, για την καθημερινή βία, για την οποία γίνεται πολύς λόγος στις μέρες μας. Ούτε πρόκειται γι' αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «ψυχρή», χρόνια βία, τους περιορισμούς δηλαδή που ασκούνται από την εξουσία ή την οικονομία πάνω στους πολίτες, από τη φτώχεια, την ανεργία ή άλλες οδούς. Εδώ ενδιαφερόμαστε για τη «θερμή», φυσική, ανοιχτή και μαζική βία, την οποία κανένας δεν μπορεί να αγνοήσει.

Θα αναρωτηθούμε αν είναι μοιραία η βία. Η βία προκύπτει άραγε από μια πρωτόγονη βαρβαρότητα την οποία ο άνθρωπος δε θα ξεπεράσει ποτέ;

Αποτελεί συστατικό στοιχείο του κοινωνικού και του πολιτικού;

Ένα συναφές ερώτημα είναι εκείνο της σχέσης ανάμεσα στην βία και στον πολιτισμό. Μήπως ο ανταγωνισμός τους κρύβει μια μυστική συνοχή; Η πρόοδος του πολιτισμού μήπως οδηγεί σε μια αύξηση της βαρβαρότητας;

Μήπως, αντίθετα, η πολιτική βία είναι τυχαία, περιστασιακή, μια κρίση που συνδέεται με κάποια κοινωνικο-πολιτική αλλαγή; Γενικά με ποιο τρόπο θα πρέπει να αντιληφθούμε τις σχέσεις ανάμεσα στην τάξη και/ή την κοινωνικο-πολιτική αλλαγή και τη βία;

Αυτές οι ερωτήσεις θέτουν αναπόφευκτα το ερώτημα σχετικά με το ρόλο των ανθρωπιστικών επιστημών στην αντιμετώπιση, θεωρητικά αλλά και πρακτικά, της πολιτικής βίας.⁴⁴

- Κυριαρχία, εξουσία, βία, σύγκρουση

Καταρχάς πρέπει να ξεκαθαρίσουμε τις συχνά δυσδιάκριτες σχέσεις ανάμεσα στις έννοιες «κυριαρχία», «εξουσία», «βία» και «σύγκρουση».

---

⁴⁴ Max Pagès στο βιβλίο του Ναυαρίδη Κλήμη, όπ. π., σελ. 27, 28.

Πρέπει να διαχωρίσουμε τις έννοιες «κυριαρχία» και «εξουσία». Μια κατάσταση κυριαρχίας είναι μια κατάσταση εξουσίας η οποία απαγορεύει την αμφισβήτησή της, χρησιμοποιώντας πολιτικά, ιδεολογικά και ψυχολογικά μέσα, με υποδούλωση του κυριαρχούμενου και ιδεολογική και συναισθηματική συμμετοχή του στην κυρίαρχη τάξη.

Η άνιση κατανομή της εξουσίας και η πάλη για την εξουσία που πηγάζει από αυτή την ανισότητα χαρακτηρίζουν μια φυσιολογική, μη παθολογική κοινωνική κατάσταση. Το αντίθετο της κυριαρχίας δεν είναι η ισοκατανομή της εξουσίας, αλλά η σύγκρουση. Η δημοκρατία δεν είναι ισότητα στην εξουσία, αλλά προσδιορισμός των προϋποθέσεων ίσης πρόσβασης στην πάλη για την εξουσία.

Η σύγχυση που υπάρχει μεταξύ κυριαρχίας και εξουσίας, η δαιμονοποίηση της εξουσίας και η εξιδανίκευση μιας μυθικής δημοκρατικής κατάστασης ισότητας αποτελούν μέρος του πιστεύω της αριστερής διανόησης, της οποίας ο σύγχρονος δάσκαλος και στοχαστής είναι ο Pierre Bourdieu. Αποτελέσματα αυτής της σύγχυσης είναι να συσκοτίζεται ο ρόλος της σύγκρουσης ως ενδιάμεσης διαλεκτικής θέσης. Ενισχύεται έτσι ο συντηρητισμός ή καταλήγουμε σε μια επαναστατική διαδικασία, όμως και στις δύο αυτές περιπτώσεις αυτό που προκύπτει είναι η βία.

Η πολιτικο-οικονομική κυριαρχία στηρίζεται σε μια βία: ιδεολογική (κυρίαρχη ιδεολογία, προϊόντα του κοινωνικού φαντασιακού) και ψυχολογική (απόθεση, εξιδανίκευση, δαιμονοποίηση, ταύτιση με τον επιτιθέμενο), που δεν πρέπει να συγχέεται με εκείνη, αλλά η οποία όμως την ενισχύει.

Η φυσική συλλογική βία, αυτή που ασκείται πάνω στο σώμα στο όνομα κάποιων κοινωνικών προσταγών, η οποία και μας απασχολεί σήμερα, είναι και αυτή, επίσης, εν μέρει βοηθητική της κυριαρχίας. Αποτελεί την εγγύησή της, την παραδειγματική της πρόσοψη. Δείχνει ότι

όλες αυτές οι φαντασιώσεις, αυτή η πινακοθήκη της φρίκης που αυτή χρησιμοποιεί, είναι αληθινές.

Ωστόσο αποτελεί παράλληλα και το όριο της κυριαρχίας, το σημάδι της αποτυχίας της. Αυτή είναι που συχνά σηματοδοτεί την έξοδο από μια εποχή κυριαρχίας και την είσοδο σε μια νέα πολιτική τάξη, μια μεταβατική περίοδο.

Από όλες αυτές τις έννοιες η σύγκρουση αποτελεί το μεγάλο άγνωστο. Συχνά πλησιάζει την κυριαρχία και τη βία ή συγχέεται μαζί τους, αυτή όμως αποτελεί το αντίθετό τους και το πραγματικό τους αντίδοτο. Στην πιο υψηλή της μορφή, και ανάμεσα στην πολιτική και την ψυχολογική της όχθη, αποτελεί την ενεργή εστία της διαπροσωπικής σχέσης και της δημοκρατίας.⁴⁵

- Το μοιραίο στοιχείο της βίας

Ο ρόλος του μοιραίου στοιχείου της πολιτικής βίας αναπτύχθηκε λαμπρά από τον Eugène Enriquez (1983). Ο συγγραφέας αναπτύσσει και προεκτείνει της απόψεις του Freud, αναδεικνύοντας με αυτό τον τρόπο ξεκάθαρα τη φροϋδική απαισιοδοξία.

Δε θα αναφέρουμε λεπτομερώς την επιχειρηματολογία, θα προσπαθήσουμε όμως να εστιάσουμε σε αυτό που σ' εμάς φαίνεται ουσιώδες.

Μέσα στο φροϋδικό μύθο της πρωτόγονης ορδής, όπως ξέρουμε, ο κοινωνικός δεσμός προέρχεται από μια διπλή βία: εκείνη του Αρχηγού, ο οποίος επιβάλλει τις σεξουαλικές και επιθετικές του ενορμήσεις στις γυναίκες και στους νεαρούς άρρενες· και εκείνη των γιων, η οποία

---

⁴⁵ Στο ίδιο, σελ. 28, 29.

διαδέχεται την πρώτη και καταλήγει στη δολοφονία του αρχηγού και στο κανιβαλικό γεύμα. Αυτά αποτελούν την αφετηρία της πρώτης συμφωνίας και των βασικών απαγορεύσεων, εκείνων της αιμομιξίας, του φόνου και του κανιβαλισμού, οι οποίες θα επιτρέψουν να μπουν σε τάξη και να ρυθμιστούν, η επιθετικότητα και η σεξουαλικότητα. Διαδοχικές μετατροπές θα γεννήσουν το κράτος και τους κοινωνικούς θεσμούς, με ανάλογες διαδικασίες.

Όμως η ενόρμηση του θανάτου διέπει τη διαδικασία από τη μια άκρη έως την άλλη. Από την επιθετική της πλευρά, αποτελεί την άρνηση του άλλου. Βαθύτερα, από την ενορμησιακή της πλευρά, κλείνει το άτομο μέσα στο επαναληπτικό και αδρανές σύμπαν των ενορμήσεων. Περιορίζει τον άλλο στη θέση του αντικειμένου της ενόρμησης. Δεν υπάρχει ούτε απόσταση ούτε διαφορά. Παραμένουμε εγκλωβισμένοι στην αδυναμία διαφοροποίησης, του ατόμου από τον άλλο και από τον εαυτό του.

Η βία και η αδυναμία διαφοροποίησης είναι δεμένες μεταξύ τους. Ο άνθρωπος είναι στοιχειωμένος από την αδυναμία διαφοροποίησης και η απάντηση του ανθρώπου στην αδυναμία διαφοροποίησης, ώστε να μπορέσει να δημιουργήσει τη διαφορά, είναι η βία, σ' έναν κύκλο που δεν έχει τέλος. Το κράτος-ρυθμιστής, για να δημιουργήσει τη διαφορά, γίνεται κυρίαρχο και προβαίνει σε ταξινομήσεις, στην εκμετάλλευση και στον αποκλεισμό.

Συνεπώς μέσα σε αυτή τη διαδικασία κατασκευής κοινωνικών δεσμών δεν υπάρχει πραγματικός διαχωρισμός, ούτε σχέση ανάμεσα στους ανθρώπους ούτε υποκειμενικότητα ούτε ετερότητα οι οποίες να είναι ανειλημμένες ή αναγνωρίσιμες. Οι ανθρώπινες υπάρξεις περισσότερο ταυτίζονται μεταξύ τους, συσπειρώνονται, συγχωνεύονται παρά συνδέονται πραγματικά. Οι δεσμοί μεταξύ των ανθρώπων είναι πολύ απατηλοί, ασταθείς και διαρκώς απειλούνται. Τελικά, στους

κοινωνικούς δεσμούς δεν υπάρχουν παρά μάζες και όχι άτομα ή υποκείμενα.

Καταλαβαίνουμε λοιπόν, τη σχέση ανάμεσα στον πολιτισμό και στη βαρβαρότητα. Η αναμφίβολη πρόοδος του πολιτισμού έχει ένα όλο και πιο υψηλό κόστος. Πραγματοποιείται με το τίμημα μιας όλο και μεγαλύτερης απώθησης της βίας και με την προβολή της απωθημένης βίας προς την περιφέρεια, πάνω στους αποκλεισμένους, πάνω στη μη ανθρώπινη φύση, και την επιστροφή τη βίας προς το κέντρο, προς τους θεσμούς και το κράτος που εκπολιτίζουν.

Πρόκειται για μια αποκαλυπτική οπτική, στην οποία ο Eugéne Enríquez κάνει κάποιες διορθώσεις, που φαίνονται σχετικά ήπιες.

Πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι δε λείπουν τα εμπειρικά επιχειρήματα για την επιβεβαίωση αυτών των απαισιόδοξων θέσεων. Αρκεί να σκεφτούμε τον εικοστό αιώνα που τελειώνει, τους δύο παγκόσμιους πολέμους του, τα διωκτικά και τρομοκρατικά πολιτεύματα, τις αναγκαστικές μετακινήσεις πληθυσμών, τις σφαγές, τις γενοκτονίες, την τρομοκρατία, τη βία μέσα στις πόλεις.

Από την άλλη μεριά, το αγελαίο αίσθημα των ανθρώπινων ομάδων και ολόκληρης της κοινωνίας δε χρειάζεται πλέον να το αποδείξει κανείς, και ίσως μάλιστα αυξάνεται. Ζούμε μέσα σε κοινωνίες οι οποίες είναι μαζικές, αποβλακωτικές, βίαιες, χειραγωγούμενες με την εικόνα και το πρωτόγονο συναίσθημα.

Στην πραγματικότητα, ο πίνακας παρουσιάζει αντιφάσεις, γιατί από το άλλο μέρος οι κοινωνίες μας διαπερνώνται από όλο και περισσότερες εκλάμψεις υποκειμενικότητας, σχέσεων και ελευθερίας. Έτσι, για παράδειγμα, η τηλεόραση και το Internet εμφανίζονται ως μέσα αποβλάκωσης και χειραγώγησης των μαζών και, ταυτόχρονα, ως εργαλεία ανοίγματος προς τα έξω και αυτονόμησης. Δεν μπορούμε να

πούμε σήμερα ποια από αυτές τις δύο αντιφατικές τάσεις θα κυριαρχήσει ή ποιες μορφές συμβιβασμού θα καθιερωθούν ανάμεσά τους.

Στο θεωρητικό επίπεδο, θα αντιτάξουμε στις φρουδικής έμπνευσης αντιλήψεις την ανεπαρκή επεξεργασία των εννοιών «αγάπη» και «σχέση». Ο ορισμός της αγάπης ως «σεξουαλικής σχέσης η οποία, ως προς τους στόχους της, έχει ανασταλεί» και της σχέσης ανάμεσα στους ανθρώπους με όρους ενορμητικού μείγματος αγάπης και μίσους είναι ανεπαρκής, παρά το γεγονός ότι αυτό μπορεί να παρουσιάζει ενδιαφέρον από γενετικής άποψης. Δείξαμε ότι το αίσθημα της απώλειας και ο αποχωρισμός του αγαπημένου αντικειμένου αποτελούν θεμελιώδη στοιχεία του δεσμού με τον άλλο, σε μια ψυχική σχέση όπου η υποκειμενικότητα και η ετερότητα εμπλέκονται αμοιβαία. Η αγάπη, όταν την ορίζει κανείς με αυτό τον τρόπο, δεν αποκλείει αλλά, αντίθετα, επιτρέπει και προϋποθέτει τη σύγκρουση. Δεν απορρίπτει αλλά υπερβαίνει το επίπεδο της καθημερινής αμφιθυμίας. Οι έννοιες του πένθους και της διεργασίας του πένθους, αν τα επεξεργαστεί κανείς ξανά μέσα σε αυτή τη προοπτική, γίνονται κεντρικές. Η διεργασία του πένθους διαπερνά την ενοχή και τη βία και οδηγεί σε ένα σημείο το οποίο βρίσκεται ακόμα πιο πέρα, εκεί που η τρυφερότητα αναμειγνύεται με τη λύπη. Το χαμένο αντικείμενο εσωτερικεύεται και ανοίγει τη σχέση με άλλους ανθρώπους. Χαμένο για πάντα, φυλαγμένο για πάντα, δίνει άλλο πρόσωπο σε κάθε άλλον (Pagés, 1968, 1977, 1997).

Η αγάπη, όταν την αντιλαμβάνεται κανείς με αυτό τον τρόπο, αποτελεί μια απίθανη δομή, η οποία γεννήθηκε από το χάος και την απροσδιοριστία της ανάπτυξης του ανθρώπου και η οποία, από τη στιγμή που εμφανίζεται, αποκτά μια δική της σταθερότητα και πρωτοτυπία σε σχέση με ό,τι προηγείται από αυτήν. Είναι ένα είδος θαύματος της φύσης. Μπορεί κανείς να συγκρίνει την εμφάνισή της με εκείνη του ζωντανού

πλάσματος που προέρχεται από το τυχαίο και την αναγκαιότητα, σύμφωνα με τον τρόπο που τα βλέπει ο Jacques Monod (1970).

Παρόμοια πράγματα θα ισχυριζόμασταν και για τη δημοκρατία. Η δημοκρατία, ως δομή συνδιάλεξης, συζήτησης και αποφάσεων μεταξύ ελεύθερων υποκειμένων, αποτελεί ένα ιστορικό θαύμα. Έκανε την εμφάνισή της σε σπάνιες περιπτώσεις: στις ελληνικές και μεσογειακές πόλεις πριν από 2.500 χρόνια, στις εμπορικές πόλεις της Δυτικής Ευρώπης στην αρχή της Αναγέννησης, στην αστική κοινωνία του δεκάτου ενάτου και των αρχών του εικοστού αιώνα. Και στις τρεις αυτές περιπτώσεις η δημοκρατία συνοδεύεται από την εκμετάλλευση μιας μάζας σκλάβων ή προλεταρίων, χωρίς να αναφέρουμε τις γυναίκες και τα παιδιά.

Η δημοκρατία με αυτή την έννοια έχει εξαφανιστεί. Ζούμε μέσα σε μαζικές δημοκρατίες –αντιφατική ως προς τους όρους έκφραση. Μέσα σε αυτές συνυπάρχουν μια τυπική δημοκρατία, η οποία ορίζεται από την ισότητα των πολιτικών δικαιωμάτων, και μια μαζική κοινωνία, η οποία στηρίζεται στη συλλογική χειραγώγηση, στο βασίλειο της εικόνας, στην ταύτιση με τα είδωλα, στη λατρεία και στο μίσος, διέπεται όμως επίσης, όπως το έχουμε ήδη πει, από υποσχέσεις για αυτονομία, υποκειμενικότητα και αγάπη.

Άρα η δημοκρατία όπως και η αγάπη δεν αποτελούν δέλεαρ. Εμφανίζονται ως δομές, οι οποίες έχουν τη θεωρητική τους αυτονομία, τη δική τους νομιμότητα και το δικό τους status, όμως ταυτόχρονα είναι σπάνιες, δεν είναι τέλειες, είναι ελλιπής και εύθραυστες.⁴⁶

- Βίαη συγκυρία – Πολιτική βία και κοινωνική αλλαγή

---

⁴⁶ Στο ίδιο, σελ. 29-33.

Η μαζική πολιτική βία δεν είναι συνεχής. Εκδηλώνεται κατά τη διάρκεια περιορισμένων μέσα στο χρόνο περιόδων, ακόμα κι αν διαρκούν για δεκαετίες, με τη μορφή κρίσεων που συνδέονται με μια πολιτική συγκυρία. Όποιο κι αν είναι το μερίδιο το μοιραίου και των μόνιμων αιτιών της πολιτικής βίας, θα πρέπει να αναρωτηθούμε σχετικά με το ρόλο της συγκυρίας.

Σε μια μελέτη που αφορούσε στο επαναστατικό φαινόμενο (Pagès, 1998), έγινε η υπόθεση ότι οι επαναστάσεις της σύγχρονης εποχής, ξεκινώντας από τη Γαλλική Επανάσταση, συνέδεαν δύο διαφορετικές διαδικασίες, που υπάκουαν σε διαφορετικές λογικές τις οποίες κανένας δεν πρέπει να συγχέει. Από τη μια πλευρά, μια διαδικασία κοινωνικο-πολιτικής αλλαγής, η οποία κράτησε μέχρι σήμερα, σχεδόν αποκλειστικά την προσοχή των ιστορικών, των πολιτειολόγων και των ίδιων των πολιτικών δρώντων. Θεωρείται δεδομένο ότι οι επαναστάσεις και το αντίθετό τους, οι αντεπαναστάσεις, αποτελούν αποκλειστικά τον τόπο της πάλης, υπέρ ή κατά, των οικονομικο-κοινωνικο-πολιτικών αλλαγών.

Αυτό δεν είναι λάθος, παρόλο που εδώ και καιρό παρατηρήθηκε, ιδιαίτερα από τον Tocqueville, ότι αυτές οι αλλαγές σε μεγάλο βαθμό πραγματοποιούνται μακροπρόθεσμα και ότι οι επαναστάσεις έχουν κυρίως ως ρόλο τους να τις δραματοποιήσουν και να γράψουν τη συμβολική τους παρτιτούρα (Furet, 1978).

Κυρίως οι επαναστάσεις ωθούν μια άλλη διαδικασία, η οποία αντιστοιχεί σε μια άλλη παραγνωρισμένη λογική, που αφορά στη συλλογική ψυχολογία. Καθότι προκαλούν μια αναδιοργάνωση των συνειδητών και κυρίως των ασυνείδητων συναισθηματικών επενδύσεων που κατευθύνονται στις κοινωνικές αρχές, σε άτομα ή θεσμούς (όπως η Εκκλησία, ο Βασιλιάς, η Δημοκρατία, η Πατρίδα, το Σύνταγμα κτλ.). Με αυτό τον τρόπο θέτουν υπό αμφισβήτηση τις ψυχολογικές βάσεις της συλλογικής ασφάλειας. Στη Γαλλία του Παλαιού Πολιτεύματος, και σε

άλλα ανάλογα πολιτεύματα, αυτές οι επενδύσεις βασίζονται σε ένα συμβόλαιο εξάρτησης, σε μεγάλο βαθμό ασυνείδητο, το οποίο απονέμει στον ηγεμόνα απόλυτη εξουσία, σε αντίθεση με την προσδοκία της πλήρους αφοσίωσής του στην ευτυχία των υπηκόων του. Εκείνοι, από την πλευρά τους, περιμένουν τη σωτηρία τους από αυτόν. Ο ηγεμόνας έχει κατασκευαστεί ως μια κηδεμονική θεότητα από την οποία περιμένουν μυθική προστασία, εγγυημένη από την αμοιβαία αγάπη ανάμεσα στον ηγεμόνα και στους υπηκόους του.

Η αναδιοργάνωση της συναισθηματικής βάσης του κοινωνικού συμβολαίου συνοδεύεται από μια πάρα πολύ έντονη κρίση παλινδρόμησης: «από-τριγωνοποίηση» της πολιτικής ζωής που κυριαρχείται από δύο φανταστικούς δρώντες οι οποίοι παλεύουν μέχρι θανάτου (Επανάσταση-Αντεπανάσταση, Λαός-Δεσποτισμός, Ελευθερία-Τυραννία, Σοσιαλισμός-Καπιταλισμός) και είσοδος σε ένα είδος δυϊκής, μανιχαϊκής, καταδιωκτικής και παρανοϊκής λογικής, η οποία οδηγεί στον πολιτικό Τρόμο και Αντιτρόμο, καμιά φορά και στον επαναστατικό πόλεμο. Η επαναστατική και η αντεπαναστατική βία δεν μπορούν, λοιπόν, να εξηγηθούν (και να δικαιολογηθούν) κυρίως από τις αντικειμενικές ανάγκες της πολιτικής πάλης.

Το κυριότερο κίνητρό τους είναι αυτός ο εσωτερικός τρόμος, ο οποίος τρομοκρατεί τους ίδιους τους δρώντες και στον οποίο η πολιτική πάλη χρησιμεύει ως άλλοθι.

Η παραδοσιακή ζωή σε μια κοινωνία που μπορεί, βεβαίως, να είναι άνιση και μάλιστα καταπιεστική επιτρέπει μια ορισμένη μορφή τριγωνοποίησης, έστω ελλιπή. Ακόμα και η θεοκρατική εξουσία επιδέχεται αντίβαρα, ενδιάμεσες εξουσίες, μορφές συμβιβασμού, πέρα από την ιερή σφαίρα των μεγάλων αρχών. Μέσα στην εκλαΐκευση της καθημερινής ζωής, αυτή μετριάζεται από την εξέγερση, την αναταραχή, τη διαμαρτυρία. Στη Γαλλία του Παλαιού Πολιτεύματος μπορούσε κανείς

να κάνει δικαστικό αγώνα ενάντια στους ευγενείς, ακόμα και στο βασιλιά.

Όταν μπαίνεις στην επαναστατική διαδικασία, η αγωνία μήπως χάσεις αυτή τη μυθική προστασία έχει ως αποτέλεσμα μια μαζική από-τριγωνοποίηση και παλινδρόμηση, οι οποίες μοιάζουν με τον τρόπο του βρέφους που περιγράφει η Melanie Klein, για τον οποίο ο Elliot Jaques θεώρησε ότι βρίσκεται στη βάση της θέσμησης της κοινωνικής ζωής (Jaques, 1955).

Η παλινδρομική κρίση και ο τρόμος που τη συνοδεύει καταφέρνουν τελικά να στερέψουν την επαναστατική δημιουργικότητα και έξαρση. Η έξοδος από την επαναστατική κρίση μπορεί να διαρκέσει δεκαετίες και να στοιχίσει εκατομμύρια νεκρούς. Καταλήγει στη σταθεροποίηση μερικών κεκτημένων της πολιτικής και κοινωνικής αλλαγής τα οποία επιτεύχθηκαν με την επανάσταση, και σε καινούργια τριγωνοποίηση, με το τίμημα των συμβιβαστικών λύσεων.

Η «προοδευτική» λογική της κοινωνικής αλλαγής αναγκάστηκε, λοιπόν, να συμφιλιωθεί με μια «συντηρητική», ψυχολογικού τύπου, λογική, η οποία πραγματοποιεί μια δύσκολη διεργασία πένθους διαμέσου της ενοχής και της βίας, και στοχεύει στην αποκατάσταση αποδεκτών βάσεων ψυχολογικής ασφάλειας, μέσα στη νέα ισορροπία των πολιτικο-κοινωνικών δυνάμεων.

Το επαναστατικό φαινόμενο είναι διπλό, παράδοξο, ταυτόχρονα πηγή απελευθερωτικής αλλαγής και κρίση παροδικής παλινδρομικής τρέλας, σε αναζήτηση καινούργιων συλλογικών ψυχολογικών ισορροπιών. Δεν μπορούμε να αγνοήσουμε ούτε τη μία ούτε την άλλη όψη.

Από αυτήν την άποψη οι σύγχρονες πολιτικές κρίσεις, μέσα στις οποίες είμαστε βουτηγμένοι, δε φαίνονται να είναι πολύ διαφορετικές από τις επαναστατικές κρίσεις. Πιστεύω πως συνδέονται βαθιά με την αλλαγή των πολιτικών πλαισίων, με την πλατιά έννοια του όρου (αρχή, νομιμότητα, θεσμοί, ιδεολογίες, πεποιθήσεις).

Αυτές εμφανίζονται ανάμεσα στο υπερβολικό κράτος και το ανεπαρκές κράτος, ή στο όχι ακόμα κράτος, στο διάστημα ανάμεσα στην κατάρρευση των παλαιών δομών και στην οικοδόμηση των καινούργιων εθνικών και διεθνών δομών (το ευρωπαϊκό οικοδόμημα, η νομισματική ένωση, τα καινούργια μετα-αποικιακά κράτη). Όταν οι καινούργιες μορφές αντιπαράθεσης με την ετερότητα καθίστανται αναπόφευκτες ή πειστικές, ταυτόχρονα θελκτικές και ανησυχητικές, και οι παλαιές δομές δεν μπορούν πια να τις ελέγξουν και δεν έχουν τοποθετηθεί καινούργιες δομές για να τις πλαισιώσουν και να τις οριοθετήσουν, τότε η πιθανότητα εξαπόλυσης της πολιτικής βίας και του τρόμου είναι μεγάλη, στη βάση του συλλογικού άγχους και μιας παλινδρομικής κίνησης κρίσης με παρανοϊκή τάση.

Ως προς αυτό, δεν πρέπει να υπερτιμάμε την αξία της ιστορικής εξήγησης, το βάρος των παλαιών, εθνικών, θρησκευτικών τραυμάτων και μνησικακιών, παρά τη δύναμή τους. Οι αναδιπλώσεις της ταυτότητας, οι ολοκληρωτισμοί, οι νεοφασισμοί του σήμερα αποτελούν καθρέφτες της εποχής μας. Έχουν τις ρίζες τους στο σύγχρονο κόσμο και από εκεί αντλούν τη δύναμή τους, παρόλο που αναζητούν τη νομιμοποίησή τους με το να δανείζονται στοιχεία από τα παλαιά πολιτιστικά θεμέλια.

Βρισκόμαστε μοναχά στην αρχή της κατανόησής μας όσον αφορά στην πολιτική βία. Η προσφορά των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών είναι ουσιαστική σε αυτό τον τομέα, από τον οποίο κρατήθηκαν αλλά και οι ίδιες κράτησαν για πολύ καιρό απόσταση, σε όφελος πολιτικών, οικονομικών και ιστορικών αναλύσεων, οι οποίες, η καθεμιά χωριστά, είναι αναγκαίες αλλά και ανεπαρκείς. Η προσπάθεια των ανθρωπιστικών επιστημών θα πρέπει, ακριβώς, να αποβλέπει σε συναθροίσεις μεταξύ κοινωνικο-πολιτικού πεδίου και του πεδίου της συλλογικής ψυχολογίας, και ας ελπίσουμε ότι μια μέρα θα καταλήξει σε

μια ενεργή επιτόπια παρέμβαση ψυχολόγων και κοινωνιολόγων, σε συνεργασία και με άλλους επιστήμονες.⁴⁷

Προϋποθέσεις γέννησης της βίας

- Η σημασία του πλαισίου

Σύμφωνα με τη Φωτεινή Τσαλικογλου⁴⁸ η βία επιτελείται σ' ένα συγκεκριμένο πλαίσιο. Νοηματοδοτείται και τροφοδοτείται από αυτό. Δεν ενεργοποιείται αδιάκριτα από έναν ιδιάζοντα τύπο «βίαιης προσωπικότητας». Έξω από το πλαίσιο αυτό οι πιθανότητες εκδήλωσής της είναι μηδαμινές.

Αξίζει να αναφερθούμε εδώ στις έρευνες του Stanley Milgram στην Αμερική, οι οποίες συνέβαλαν στην κατάρριψη πολλών μύθων γύρω από το φαινόμενο της ανθρώπινης βίας και καταστροφικότητας. Στο έργο του «Υπακοή στην Εξουσία» ο Milgram τεκμηριώνει εμπειρικά το μέγεθος της ετερονομίας μας. Ο καθένας από μας είναι διατεθειμένος να ασκήσει ακόμη και ακραία βία όταν το επιτάσσει η εξουσία. Το κυριότερο όμως συμπέρασμα των πειραμάτων αυτών, καθώς και μιας σειράς άλλων αντίστοιχων ερευνών, είναι ότι ο κάθε φιλήσυχος, φιλειρηνικός και αυτοσυγκρατημένος πολίτης, αν βρεθεί κάτω από ειδικές συνθήκες, μπορεί να μετατραπεί σ' έναν αδίστακτο σαδιστή. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια γίνεται φανερό ότι η έννοια της «βίαιης προσωπικότητας» ανάγεται σε μια αμφισβητούμενη έννοια που θα πρέπει να τεθεί κάτω από έναν κριτικό έλεγχο. Δεν υπάρχουν άνευ όρων βίαια άτομα.

---

⁴⁷ Στο ίδιο, σελ. 33-37.

⁴⁸ Φωτεινή Τσαλικογλου, Μυθολογίες βίας και καταστολής, Εκδόσεις Παπαζήση, Β' έκδοση, Αθήνα 1996, σελ. 68-70.

Υπάρχουν άτομα που εκδηλώνουν βία κάτω από ορισμένες συνθήκες και για ορισμένους, λιγότερο ή περισσότερο ορατούς λόγους.

Αξιομνημόνευτα είναι επίσης τα πορίσματα που προκύπτουν από τις εμπειρικές έρευνες της κοινωνικής ψυχολογίας σχετικά με την «παροχή βοήθειας». Οι Darley και Latane θέλησαν να ερμηνεύσουν το φαινόμενο της κραυγαλέας αδιαφορίας των αυτόπτων μαρτύρων. Γιατί λ.χ. ένας δημόσιος βιασμός ή μια ανθρωποκτονία αφήνει αδιάφορους τους αυτόπτες μάρτυρες, οι οποίοι παρακολουθούν παθητικά δίχως να σπεύδουν σε καμιά παροχή βοήθειας.

Κάτω από το πρίσμα μιας κλινικής προσέγγισης, η άρνηση παροχής βοήθειας σε κάποιον πάσχοντα συνάνθρωπο αποτελεί έκφραση της συναισθηματικής του αδιαφορίας, η οποία με τη σειρά της αποτελεί ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα της προσωπικότητάς του. Ας θυμηθούμε εδώ ότι η αδιαφορία απέναντι στον άλλο συνιστά, κατά τον Πινατέλ, ένα από τα κεντρικά γνωρίσματα της εγκληματικής προσωπικότητας. Από τα δεδομένα όμως των παραπάνω ερευνητών προκύπτει ότι ακόμα και ακραίες εκδηλώσεις αδιαφορίας απέναντι στον άλλο δεν συνδέονται αναγκαστικά με τα ιδιαίτερα γνωρίσματα της προσωπικότητας ενός ατόμου, αλλά με την ιδιαιτερότητα των συνθηκών μιας κατάστασης.

Έτσι, φανερώνεται ότι η παροχή ή όχι βοήθειας θα εξαρτηθεί από εξωατομικούς παράγοντες, όπως π.χ. από το πόσο οικείο είναι το μέρος όπου εκτυλίσσεται το συμβάν ή από το πόσο πολλοί είναι οι αυτόπτες μάρτυρες. Όσο πιο πολλοί είναι, τόσο λιγότεροι σπεύδουν σε βοήθεια. Και τούτο γιατί δημιουργείται ένα είδος σύγχυσης καθήκοντος και η απόδοση ευθύνης για τη μη παροχή βοήθειας διαμοιράζεται σε πολλούς ανθρώπους αντί να απευθύνεται σε έναν και μοναδικό θεατή.

Η μεταβλητή της κατάστασης, που τόσο υποβαθμίζει κάθε ατομικο-κεντρική θεώρηση, είναι θεμελιακής σημασίας στην πρόκληση βίαιης «αντικοινωνικής» συμπεριφοράς. Δεν θα πρέπει ωστόσο ν' αποδώσουμε

στην έννοια της κατάστασης μια μηχανιστική, αιτιοκρατική σημασία. Γιατί κινδυνεύουμε τότε να μείνουμε πάλι εγκλωβισμένοι σε ασφυκτικά ντερμινιστικά σχήματα. Η κατάσταση δεν επιβάλλεται «απριόρι» στο άτομο, αλλά επενεργεί μόνο μέσα από την απήχηση που ενεργοποιεί. Μια τέτοια ενεργοποίηση θα προσδιορισθεί αποφασιστικά από τη σημασία που θα αποδώσει το άτομο στην κατάσταση. Τα γεγονότα δεν μας επηρεάζουν γι' αυτό που είναι, αλλά γι' αυτό που σημαίνουν για μας. Το άτομο, με τα ερμηνευτικά εφόδια που διαθέτει, σημασιολογεί τις καταστάσεις με τρόπους που αποκλείουν ή ευνοούν τη βία.⁴⁹

- Η σημασία της αποστέρησης

Κάθε φορά που μια σημαντική ανάγκη μένει ανικανοποίητη, κάθε φορά που το άτομο εμποδίζεται να ικανοποιήσει μια ζωτικής σημασίας ανάγκη, τότε ο οργανισμός του τείνει να αναπτύξει μια επιθετικότητα, που είτε στρέφεται προς τα έξω είτε ενδοβάλλεται. Στη ρίζα δηλ. κάθε επιθετικότητας ενεδρεύει η ματαιώση, η διάψευση μιας ζωτικής για το άτομο ανάγκης. Κάτω από αυτό το πρίσμα μπορούν να γίνουν κατανοητές πολλές, φαινομενικά αναίτιες, μορφές βίας.

Όταν αισθάνεσαι, για παράδειγμα, ότι δεν μπορείς να αλλάξεις τους δυσμενείς όρους της ζωής σου, όταν ζεις την εμπειρία ενός χαμένου παιχνιδιού, όταν θεωρείς ότι όλοι οι έξοδοι κινδύνου είναι παγιδευμένοι (και στις μέρες μας συχνά αυτό δεν είναι μια προσωπική εκτίμηση αλλά μια αντικειμενική πραγματικότητα), τότε η βία ενδέχεται να προβάλλει σαν μια μοναδική διέξοδος. Τότε η βία μπορεί να λειτουργήσει σαν μια μορφή απεγνωσμένης προσπάθειας επενέργειας πάνω στο περιβάλλον.

---

⁴⁹ Στο ίδιο, σελ. 68-70.

Υπάρχει δηλ. μέσα από τη βία όταν δεν μπορείς να υπάρξεις διαφορετικά.⁵⁰

Μηχανισμοί κοινωνικής αναπαραγωγής της βίας

Ο Σωτήρης Δημητρίου⁵¹ αναφέρει ότι είναι χαρακτηριστικό του ανθρώπου η σχεδιασμένη επέμβασή του στη φύση διαμέσου της επίκτητης μάθησης. Αυτό συνεπάγεται ορισμένη συγκρότηση των σχέσεων κοινωνικής οργάνωσης και λειτουργίες ανώτερης τάξης, οι οποίες ρυθμίζονται διαμέσου συμβολικών συστημάτων και συνιστούν αυτό που λέγεται κουλτούρα. Κάθε ανθρώπινη σχέση και δραστηριότητα είναι άρρηκτα δεμένη με τέτοια συστήματα, γιατί διεξάγεται με αυτά. Συνεπώς, κοινωνική οργάνωση και κουλτούρα είναι αλληλένδετες, αλλά τις ξεχωρίζουμε για λόγους ανάλυσης. Για τους ίδιους λόγους διακρίνουμε τις λειτουργίες στις βιοτικές, που προάγουν τη δράση στη φύση, στις δομικές ή θεσμικές, που συντηρούν την κοινωνική δομή, και σε εκείνες της κοινωνικής αναπαραγωγής, που εξασφαλίζουν τη συνέχεια της κοινωνίας υπερβαίνοντας το γενετικό κώδικα. Μέρος των τελευταίων είναι και οι μηχανισμοί αναπαραγωγής της βίας σε όσες κοινωνίες τη συντηρούν. Ξεχωριστή θέση στους μηχανισμούς της κοινωνικής αναπαραγωγής κατέχει η πολιτική τελετουργία, η οποία αντικατέστησε τη θρησκευτική λειτουργία με την τελετή, καθώς και το ιερό με το θέαμα. Οι πολιτικές τελετές –εγκαίνια, λόγοι, παρελάσεις, κ.ά.- έχουν πολλές αναλογίες με θρησκευτικές. Γίνονται με τακτές επαναλήψεις, ορισμένη ημέρα και έξω από την καθημερινότητα. Ο τελεστικός χρόνος βάζει

---

⁵⁰ Στο ίδιο, σελ. 70-71.

⁵¹ Δημητρίου Σωτήρης, *Μορφές βίας*, Εκδόσεις Σαββάλας, Νοέμβριος 2003, σελ. 188-191.

θηλιά στη σκέψη (Abélès 1988:395). Το πλήθος στέκει ακίνητο και σιωπηλό, σε συνθήκες που βοηθούν τη σύνδεση των τελεστικών τύπων με τη συγκίνηση και, διαμέσου αυτών, τη σωματοποίηση του κύρους της εξουσίας (Shore 1991: 16· Bell 1992:206-22· Connerton 1995:71-73· Δημητρίου 2001:345). Ο δυτικός πολιτισμός ανέπτυξε και άλλα μέσα διάδοσης ιδεών, όπως είναι τα μνημεία, τα μουσεία, η ψυχαγωγία και η τέχνη. Επειδή όμως διαμορφώθηκαν σ' αυτά ισχυρά μέτωπα αντίστασης και οι καλλιτέχνες ήρθαν σε ρήξη με τους διαχειριστές της αγοράς, οι τελευταίοι επέβαλαν την εμπορευματοποίηση στον τομέα της κοινωνικής αναπαραγωγής, με κατάληξη την κυριαρχία τους.

Σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση στερεοτύπων –τοκογλύφος κ.ά.- για τους περιθωριακούς της κοινωνικής ευταξίας έπαιξε η παραλογοτεχνία. Ήταν ο μηχανισμός που μετέτρεπε τις συλλογικές παραστάσεις του Άλλου σε ζωντανούς ήρωες αφήγησης, εξυπηρετώντας έτσι την οργάνωση της κοινής γνώμης (Αμπατζοπούλου 1998:156). Στο τέλος του 19^{ου} αι. κυρίαρχη θέση αποκτά στο λαϊκό μυθιστόρημα και στον τύπο ένα νέο είδος, που συνδέει τα χρονικά και τα επίκαιρα: είναι οι ιστορίες του τύπου Ροκαμβόλ και το αστυνομικό μυθιστόρημα. Το πεδίο του ανταγωνισμού τους εντείνεται στις αρχές του 20ού αι. με τα φειγέτον (εβδομαδιαία φυλλάδια), τα μυθιστορήματα σε συνέχειες στις εφημερίδες και με την είσοδο των σήριαλ στον κινηματογράφο: «Τα μυστήρια της Νέας Υόρκης», «Φαντομάς», «Ζουντέξ», κ.ά. Κοινοί ήρωες, που εξάπτουν τη λαϊκή φαντασία με τους άθλους τους σε όλα τα μαζικά μέσα, είναι οι αστυνομικοί Ντικ Κάρτερ, Σέρλοκ Χολμς, Νατ Πίκερτον. Με τη σύνθετη κατασκευή επικαίρων και εγκλήματος σχηματοποιούνται τα όρια της λαϊκής κουλτούρας και οι συλλογικές παραστάσεις, μετατρέπεται ο ζητιάνος σε επικίνδυνο άτομο και διαχωρίζονται το σπίτι-ασφάλεια από το δρόμο-απειλή. Εντούτοις, η έρευνα έδειξε ότι δεν υπήρξε τόση εγκληματικότητα και ότι τα δρομάκια του Παρισιού δεν ήταν επικίνδυνα.

Αντίθετα, στην ύλη των λαϊκών περιοδικών διαπιστώθηκε συνεχής αύξηση της φυσικής βίας, με ποσοστό 62% το 1965 και πάντα από τον άνδρα, καθώς και καλλιέργεια της διάκρισης των φύλων και των τάξεων (Lacassin 1972:115· Gicas 1972:685· Kalifa 1999:1352).

Με την καθιερωμένη έκφραση «άρτον και θεάματα», η αρένα έχει καταχωριστεί σε μια κοσμική μορφή τελέσεων της προ-δυτικής κουλτούρας στην ψυχαγωγία. Το θέαμα βασανισμού στον ιππόδρομο οι Βυζαντινοί το ονόμαζαν και θέατρο και στη ρωμαϊκή αρένα μαζί με στρατιωτικές αναπαραστάσεις παίζονταν και θεατρικά έργα που έδειχναν άγριους φόνους – επιβίωσή τους υπάρχει στο σαιξπηρικό θέατρο, ενώ το αστικό δράμα στρέφεται στο κοινωνικό και ψυχολογικό πεδίο. Είναι πολύ χαρακτηριστικό ότι η εισαγωγή της βίας στους μηχανισμούς κοινωνικής αναπαραγωγής, που εκτείνονται από το δημόσιο θέαμα των εκ-τελέσεων έως την ψυχαγωγία, συμπλέκεται, συμπλέκεται τόσο με την τέχνη όσο και με την προβολή των κοινωνικών διακρίσεων. Ως αναπαράσταση, η οδύνη του σώματος γίνεται ένα μέσο διαπαιδαγώγησης του λαού, ένα σχολείο της βίας, και συμπληρώνεται, κυρίως στις μιλιταριστικές κοινωνίες, από άλλα μέσα ψυχαγωγικής διαπαιδαγώγησης, όπως είναι η πάλη και το μποξ.

Στη Σπάρτη οι έφηβοι αγωνίζονταν, ατομικά ή ομαδικά, στην πάλη με κλοτσιές, ακόμα και με δαγκωματιές (Παυσανίας Λακωνικά, 14). Την αρένα της Ρώμης αντικατέστησε στο Βυζάντιο ο ιππόδρομος από τον 4 ο αι., όπου, εκτός από τους αγώνες, τελούνταν οι θρίαμβοι, οι διαπομπεύσεις ή θεατρνισμοί και τα «θεατρο-κυνήγια». Τα τελευταία ήταν θηριομαχίες είτε μεταξύ θηρίων, είτε μεταξύ θηρίων και αιχμαλώτων ή καταδίκων, είτε μεταξύ μονομάχων. Η εκκλησία τα καταδίκασε και τον 12 ο αι. γίνονταν μόνο με θηρία και συνεχίστηκαν στην Τουρκοκρατία. Διεξάγονταν επίσης αναπαραστάσεις μαχών και αγώνες πάλης. Παρά την απαγόρευση των γυμνικών αγώνων της

αρχαιότητας, η πάλι απετέλεσε συνεχές θέαμα έως την Άλωση και επιβίωσε έως πρόσφατα σε γιορτές πολιούχων. Στόχος των παλαιστών ήταν οι «οδυνηρές λαβές» - εξ αυτού «λαβώνω». Δημοφιλής ήταν και η πυγμαχία ή πυκτή, παρ' όλο που οι χριστιανοί την απέρριπταν. Οι αγωνιστές, που αργότερα ονομάστηκαν μονομάχοι, τύλιγαν ιμάντες στα δάκτυλα και προξενούσαν ισχυρά τραύματα, ακόμα και το θάνατο, ο οποίος όμως θεωρούνταν ακούσιος. Στο Βυζάντιο συνεχίστηκε επίσης η ραβδομαχία των εφήβων της αρχαιότητας και, κατόπιν, με το όνομα «τζιρίτιν», στην Τουρκοκρατία. Επιβίωσε στην Κύπρο με έφιππους αντιπάλους. Ανάμεσα στα δημόσια αγωνίσματα και παίγνια, εξίσου επικίνδυνα ήταν τα κλωτσάτα, που γίνονταν με λακτίσματα. Οι Φράγκοι έφεραν από τη μεσαιωνική Ευρώπη δύο αγωνίσματα, α) την «τζόστρα», μονομαχία μεταξύ ευγενών με τον ένα αντίπαλο έφιππο, με κοντάρι και περικεφαλαία, που διατηρήθηκε μέχρι την Άλωση, και β) τον «τορνεμέν», σύγκρουση με ξυλοκόνταρα μεταξύ εφίππων εκλεγμένων, που επέζησε μέχρι τις Αποκριές του 1739 στη Ζάκυνθο (Κουκουλές, 1949: 73-146).

Μια ορισμένη κατηγορία τελέσεων, που υπάγεται στην ψυχαγωγία, αφορά το δημόσιο θέαμα της βίας ως θεατρική επιτέλεση· π.χ. το μποξ, η πάλι, η ταυρομαχία, κ.ά. Όλες διέπονται από αυστηρούς κανονισμούς. Στην Ανδαλουσία, το 1750 η ταυρομαχία καθιερώθηκε σε εθνική γιορτή. Η αρένα ονομάζεται «Πλατεία των Ταύρων», κι αυτό έχει σημασία από την άποψη ότι πλατεία είναι ο δημόσιος χώρος όπου οι άνδρες διεκδικούν το γόητρό τους στην καθημερινή ζωή. Επιθετικότητα έχει ο ταύρος, ενώ ο ταυρομάχος αντιδρά γαλήνια, δείχνοντας την ανωτερότητά του προς ένα ισχυρό αρσενικό (Marvin 1986:116). Πρόκειται, ασφαλώς, για τελέσεις που εξυπηρετούν την αναπαραγωγή των συνυφασμένων με την πολιτική εξουσία και το έθνος κοινωνικών διακρίσεων: των φύλων, των τάξεων, της ράτσας.

Σχετική, αλλά και αμφίσημη, είναι η τέλεση των γηπέδων, το ποδόσφαιρο. Καλλιεργήθηκε έντεχνα και με συνεργό τα ΜΜΕ, ως βαλβίδα εκτόνωσης της άνεργης νεολαίας αλλά και ως κερδοφόρα επιχείρηση. Διαδόθηκε σε περιοδικά, φανελάκια, παιχνίδια, στοιχήματα, ενώ οι ομάδες και οι ποδοσφαιριστές έγιναν «θρύλοι». Το ξεπήδημα της βίας των γηπέδων ξεκίνησε από το Λίβερπουλ, όταν αυτό κατέρρευσε οικονομικά, και επεκτάθηκε ραγδαία κι αλλού. Η βία των γηπέδων λειτουργεί συχνά και ως βαλβίδα έκρηξης της διαμαρτυρίας των νέων, όπως συνέβαινε στις τελέσεις του βυζαντινού ιπποδρόμου. Την ίδια αμφίσημη λειτουργία ψυχαγωγίας/ διαμαρτυρίας παρουσιάζουν οι τελετές αντιστροφής, το καρναβάλι του Ρίο, οι συναυλίες ροκ, όπου το παιχνίδι συναίνεσης/ αντίστασης τροφοδοτεί τη βία των πόλεων.⁵²

Η μείωση της επιθετικότητας

Ο Richard Lippa⁵³ ασχολείται με το θέμα του ελέγχου και της μείωσης της επιθετικότητας. Αναφέρει από τις πολλές τεχνικές που έχουν προταθεί (Baron, 1983, Κέντρο Ερευνών για την Επιθετικότητα, 1983), έξι τεχνικές που μελετούν οι ψυχολόγοι: (1) εκτόνωση επιθετικών παρορμήσεων για να μειωθεί η μελλοντική επιθετικότητα (επίσης γνωστή ως ‘κάθαρση’), (2) τιμωρία της επιθετικότητας, (3) παροχή συμβουλευτικών και κοινωνικών υπηρεσιών σε επιθετικά άτομα και στα θύματά τους, (4) δημιουργία αντιδράσεων που δεν συμβαδίζουν με την επιθετικότητα, (5) παροχή κοινωνικών περιορισμών στην επιθετικότητα,

---

⁵² Στο ίδιο σελ. 188-191.

⁵³ Richard A. Lippa, σελ. 496.

και (6) χρήση γνωστικών στρατηγικών για τον χειρισμό της επιθετικότητας.

- Κάθαρση

Η έννοια της κάθαρσης, προέρχεται από τον Αριστοτέλη, ο οποίος υποστήριξε ότι οι άνθρωποι βλέποντας έντονα συναισθηματικά γεγονότα στο θέατρο, μπορούν να εξαγνισθούν από τα συναισθήματα που νιώθουν οι ίδιοι. Δύο χιλιάδες χρόνια μετά ο Sigmund Freud επέκτεινε την έννοια της κάθαρσης και στην επιθετικότητα. Υπέθεσε ότι οι επιθετικές πράξεις μπορούν να στραγγίξουν τις επιθετικές παρορμήσεις. Αλλά ο Freud, αμφέβαλλε, τουλάχιστον στα πρώτα κείμενά του, ότι η συμβολική επιθετικότητα μπορούσε να οδηγήσει στην κάθαρση: “Η αντίδραση του τραυματισμένου ατόμου σε ένα τραύμα έχει πραγματικά... ένα ‘καθαρτικό’ αποτέλεσμα μόνο αν εκφραστεί με μια κατάλληλη αντίδραση, όπως είναι η εκδίκηση” (Breuer & Freud, 1961 [1893], σελ. 5).

Η έννοια της κάθαρσης συμφωνεί με την κοινή λογική. Οι άνθρωποι συχνά λένε ότι χρειάζονται να εκτονωθούν ή να ανακουφιστούν από κάτι που τους βαραίνει. Πολλές μελέτες έχουν ασχοληθεί με τα αποτελέσματα της κάθαρσης, αλλά γενικά αυτές οι μελέτες δεν μπόρεσαν να υποστηρίξουν την πρόταση σύμφωνα με την οποία κάθαρση μπορεί να λειτουργήσει ως μια γενική τεχνική ελέγχου της επιθετικότητας (Geen & Quanty, 1977, Quanty, 1976). Ας συνοψίσουμε μερικά από τα στοιχεία.

Τα πειραματικά υποκείμενα μερικές φορές δείχνουν μείωση στη φυσιολογική διέγερση που προξενείται από το θυμό (για παράδειγμα, μεγαλύτερη πίεση στο αίμα), εάν τους δοθεί η ευκαιρία να δώσουν

ηλεκτρικό σοκ στο άτομο που τα εξόργισε (Hokanson, 1961, Hokanson & Burgess, 1962, Hokanson & Shetler, 1961). Σε μια μελέτη, τα υποκείμενα εκτόνωσαν τα επιθετικά τους συναισθήματα εναντίον ενός βασανιστή με έναν από τους παρακάτω τρεις τρόπους: μέσω σωματικής επιθετικότητας, λεκτικής επιθετικότητας ή φαντασιακής επιθετικότητας (γράφοντας επιθετικές ιστορίες) (Hokanson & Burgeess, 1962). Μόνο η σωματική επιθετικότητα μείωσε αποτελεσματικά τη φυσιολογική διέγερση (γεγονός που υποστηρίζει την άποψη των Breuer & Freud ότι μόνο η πραγματική εκδίκηση είναι ικανοποιητική).

Φυσικά μειωμένη διέγερση δεν σημαίνει οπωσδήποτε μειωμένη επιθετικότητα. Άλλες μελέτες έχουν ερευνήσει την αξία της κάθαρσης στη μείωση της επιθετικότητας στη συμπεριφορά. Γενικά, αυτή η έρευνα δείχνει ότι η σωματική εκτόνωση μέσω του αθλητισμού ή της γυμναστικής δεν εξυπηρετεί το σκοπό της κάθαρσης. Για παράδειγμα, ο Patterson (1974) διαπίστωσε ότι ποδοσφαιριστές γυμνασίου ήταν πιο επιθετικοί μετά από μια περίοδο αγώνων απ' ό,τι πριν. Προφανώς, το να παίζουν ποδόσφαιρο ενθάρρυνε την επιθετικότητα και δεν την εκτόνωνε. Φυσικά, το ποδόσφαιρο αποτελεί ένα ιδιαίτερα βίαιο σπορ. Όμως, μια εργαστηριακή μελέτη για τα καθαρτικά αποτελέσματα της σωματικής βίας, που επέτρεπε σε μερικά υποκείμενα να χτυπούν ένα λαστιχένιο σφυρί, πριν δώσουν ηλεκτρικά σοκ στο συνεργό που τους είχε εκνευρίσει, συμπέρανε ότι αυτή η ήπια δραστηριότητα δεν κατάφερε να εκτονώσει την επιθετικότητά τους.

Η λεκτική κάθαρση, όπως η γενική σωματική δραστηριότητα, δεν μειώνει σταθερά την μετέπειτα σωματική επιθετικότητα σε πειραματικές μελέτες, και μπορεί να την αυξήσει κάτω από ορισμένες συνθήκες (Rothaus & Worchel, 1964; Wheeler & Caggiula, 1966). Μελετώντας τις συνέπειες της λεκτικής κάθαρσης στην καθημερινή ζωή, ο Straus (1974) κατέληξε στο ότι η λεκτική εκτόνωση της εχθρότητας φαινόταν να

αυξάνει αντί να μειώνει τη σωματική βία μεταξύ των συζύγων. Αυτά τα συμπεράσματα επαληθεύτηκαν σε μια άλλη μελέτη 2143 ζευγαριών, η οποία κατέληξε στο συμπέρασμα, ότι σ' εκείνα τα ζευγάρια που υπάρχει λίγο ή καθόλου λεκτική επιθετικότητα, υπάρχει λίγη ή καθόλου σωματική βία (λιγότερο από μισό του 1%). Από την άλλη μεριά “ένα ποσοστό του 25% των ζευγαριών που εκφράζουν τις συγκρούσεις τους με λεκτική βία, ήταν και σωματικά βίαια” (Straus, Gelles, & Steinmetz, 1980, σελ. 169).

Μπορεί η άμεση σωματική βία να εξυπηρετήσει ένα σκοπό κάθαρσης; Πολλά πειράματα δείχνουν ότι οι άνθρωποι που τους δίνεται η ευκαιρία να επιτεθούν σε κάποιον που τους έχει εξοργίσει μπορεί στη συνέχεια να γίνουν πιο επιθετικοί και επιπλέον να υποτιμήσουν και να τιμωρήσουν το θύμα τους (Berkowitz & Geen, 1966, 1967, Buss, 1966, Ebbesen, Duncan, & Konecni, 1975, Geen, Stonnarm & Shope, 1975). Ίσως ο Ρωμαίος ιστορικός Τάκιτος είχε δίκιο, όταν έγραψε: “Είναι μέσα στην ανθρώπινη φύση να μισείς τον άνθρωπο που έχεις πληγώσει”.

Αυτό το αποτέλεσμα -ότι δηλαδή η επιθετική συμπεριφορά οδηγεί σε περαιτέρω επιθετικότητα- μπορεί να είναι επακόλουθο διαφόρων φυσιολογικών διεργασιών. Όταν οι άνθρωποι επιτίθενται εναντίον κάποιου, η επιθετικότητά τους δεν ανακόπτεται, συνεχίζεται. Επιπλέον, μετά την αποτελεσματική επίθεση εναντίον ενός βασανιστή, όταν οι άνθρωποι μαθαίνουν ότι η επιθετικότητά τους δεν θα τιμωρηθεί, μπορεί να νιώθουν τη θετική ενίσχυση της εκδίκησης. Τέλος, η θεωρία της δυσαρμονίας προβλέπει ότι μετά από μια επιθετική συμπεριφορά, οι άνθρωποι συνήθως πρέπει να δικαιολογήσουν την κακή αυτή συμπεριφορά τους, πράγμα που κάνουν υποτιμώντας το θύμα τους.

Φυσικά η υποτίμηση αυτή του άλλου μπορεί στη συνέχεια να οδηγήσει σ' ένα φαύλο κύκλο περισσότερης επιθετικότητας.⁵⁴

- Η τιμωρία της επιθετικότητας

Η τιμωρία -ένα διαβιβαζόμενο ερέθισμα μετά από μια ανεπιθύμητη συμπεριφορά- είναι μια από τις πιο κοινές μεθόδους που χρησιμοποιούν οι κοινωνίες και τα άτομα για να ελέγξουν την επιθετικότητα (Blanchard & Blanchard, 1986). Τα νομικά συστήματα τιμωρούν τους βίαιους εγκληματίες κλείνοντάς τους στη φυλακή. Οι αθλητικές ομάδες τιμωρούν τους υπερβολικά επιθετικούς παίκτες τους διώχνοντάς τους από την ομάδα. Και οι γονείς τιμωρούν τα επιθετικά παιδιά⁵⁵, μερικές φορές σωματικά, δέρνοντάς τα, και μερικές φορές πιο ήπια, βάζοντάς τα να καθίσουν κάπου μόνα τους για λίγη ώρα).

Μερικές φορές, η τιμωρία πετυχαίνει το σκοπό της. Αλλά ο γνωστός συμπεριφοριστής ψυχολόγος B.F. Skinner (1938) ισχυρίστηκε ότι η τιμωρία απλώς καταστέλλει προσωρινά μια συμπεριφορά. Για παράδειγμα, ένα κορίτσι που τιμωρείται από τον πατέρα του επειδή χτύπησε τη μικρότερη αδερφή της, μπορεί να αποτραπεί μέσω της τιμωρίας από το να ξαναχτυπήσει την αδελφή της για λίγο. Αργότερα, όμως κι αφού ξεχαστεί ο φόβος της τιμωρίας, μπορεί να επανέλθει στη βίαιη συμπεριφορά της, ιδιαίτερα όταν απουσιάζει ο πατέρας της.

Γενικά, η τιμωρία είναι πιο αποτελεσματική στον έλεγχο της συντελεστικής επιθετικότητας απ' ό,τι της εχθρικής. Κάποιος που

---

⁵⁴ Στο ίδιο σελ. 497, 498.

⁵⁵ Βλέπε επίσης σύγγραμμα Γιάννη Τσιάντη, Ψυχική υγεία του παιδιού και της οικογένειας, Εκδόσεις Καστανιώτη, Τεύχος Β', Αθήνα 1993, σελ. 29-39., επίσης σύγγραμμα Γ.Ε. Κρασανάκη, Η τιμωρία ως μορφή επιθετικής συμπεριφοράς των Ελλήνων πατέρων προς τα παιδιά τους, στο βιβλίο του I.N. Νέστορος (επιμέλεια), όπ. π., σελ. 152-163.

διαπράττει ένα έγκλημα πάθους μπορεί να σκοτώσει παρ' όλη την απειλή της πιο φρικτής τιμωρίας, όπως είναι η θανατική ποινή. Κι ενώ η τιμωρία μπορεί μερικές φορές να καταστείλει τις επιθετικές συμπεριφορές, δεν αντικαθιστά την επιθετικότητα με πιο θετικές ή παραγωγικές μορφές κοινωνικής συμπεριφοράς. Η τιμωρία συνιστά μόνο μια μερική λύση.

Η τιμωρία μπορεί να είναι ιδιαίτερα ριψοκίνδυνη ως μέθοδος ελέγχου της επιθετικότητας γιατί η τιμωρία είναι μερικές φορές η ίδια ένα είδος επιθετικότητας. Όπως γνωρίζουμε, η επιθετικότητα συχνά ερεθίζει το θυμό και την αντεπίθεση. Επιπλέον, ένας επιθετικός τιμωρός μπορεί να αποτελέσει πρότυπο επιθετικότητας. Συγκεκριμένα, η γονεϊκή βία και η τιμωρία συχνά ενθαρρύνουν αντί να αποθαρρύνουν την επιθετικότητα των παιδιών (Olweus, 1980 Sears, Maccoby & Levin, 1957, Stevenson – Hinde, Hinde & Simpson, 1986). Πολλές μελέτες αναφέρουν έναν κύκλο βίας: Τα παιδιά που κακοποιούνται από τους γονείς τους είναι πιο πιθανό να γίνουν επιθετικά και να κακοποιούν τα δικά τους παιδιά στο μέλλον (Dodge, Bates & Pettit, 1990, Widom, 1989).

Είναι σημαντικό να επισημάνουμε, ωστόσο, ότι τα κακοποιημένα παιδιά δεν είναι καταδικασμένα να γίνουν βίαιοι γονείς. Μια ανασκόπηση διαφόρων μελετών, που ασχολούνταν με αυτό το ερώτημα, βρήκε ότι μόνο 30% των κακοποιημένων παιδιών γίνονται βίαιοι γονείς. Οι ερευνητές συμπεραίνουν ότι “η κακομεταχείριση ενός παιδιού το θέτει σε κίνδυνο ώστε να γίνει μελλοντικά βίαιο, αλλά η πορεία ανάμεσα σ' αυτά τα δύο σημεία δεν είναι ούτε άμεση ούτε αναπόφευκτη” (Kaufman & Zigler, 1987, σελ. 190).

Παρ' ότι η τιμωρία μπορεί μερικές φορές να προκαλέσει και ανεπιθύμητα αποτελέσματα ως μέθοδος ελέγχου της επιθετικότητας, μπορεί, ωστόσο, να αποτελεί απαραίτητη τεχνική η οποία μπορεί να χρησιμοποιηθεί παράλληλα με άλλες στρατηγικές. Πότε είναι πιο αποτελεσματική η τιμωρία; Η έρευνα προτείνει τους εξής πρακτικούς

κανόνες (Baronm 1983): για να είναι αποτελεσματική, η τιμωρία πρέπει να είναι σχετικά ισχυρή, πρέπει να εφαρμόζεται γρήγορα και σταθερά μετά την ανεπιθύμητη επιθετική συμπεριφορά· και τέλος, η τιμωρία πρέπει να είναι συνέπεια της κακής επιθετικής συμπεριφοράς. Εάν η τιμωρία, ή η απειλή της τιμωρίας, είναι σταθερή, σαφής και ισχυρή, μπορεί να είναι μερικές φορές αποτελεσματική στη μείωση της βίας.⁵⁶

Ένα συγκεκριμένο είδος τιμωρίας, η σύλληψη, έχει μελετηθεί εκτεταμένα τα τελευταία δέκα χρόνια ως πιθανή μέθοδος μείωσης της επιθετικότητας αντρών, που κακοποιούν τις συζύγους τους. Για να εκτιμήσουμε την αξία αυτής της έρευνας, πρέπει να αντιληφθούμε ότι η αστυνομία δίσταζε να αναμειχθεί σε περιπτώσεις οικογενειακής βίας (Fields & Fields, 1973, Hirschel & Hutchinson, 1992, Langley & Levy, 1977, Roy, 197), πράγμα που είχε ως αποτέλεσμα οι σύζυγοι που κακοποιούν τις γυναίκες τους να πιστεύουν ότι δεν θα συλληφθούν ή δεν θα τιμωρηθούν.

Οι Sherman & Berk (1984) έκαναν ένα πείραμα με τη συμμετοχή του αστυνομικού τμήματος της Minneapolis για να ελέγξουν την αποτελεσματικότητα τριών τεχνικών χειρισμού της οικογενειακής βίας: (1) παροχή συμβουλευτικών υπηρεσιών και των δύο μερών που ήταν αναμειγμένα στο βίαιο επεισόδιο. (2) Απομάκρυνση των δύο ατόμων για μερικές ώρες για να ηρεμήσουν. (3) Σύλληψη του βίαιου ατόμου. Η σύλληψη ήταν ιδιαίτερα αποτελεσματική στη μείωση μελλοντικής βίας, έχοντας μόνο ένα 10% επαναλαμβανόμενων επεισοδίων, σε σύγκριση με 19% και 24% των δύο πρώτων ομάδων.

Εξαιτίας αυτών των συμπερασμάτων, πολλά αστυνομικά τμήματα των Ηνωμένων Πολιτειών έχουν εφαρμόσει τη μέθοδο της προσύλληψης για να ελέγξουν την οικογενειακή βία κατά τη δεκαετία 1980 και το Υπουργείο Δικαιοσύνης ξόδεψε \$4 εκατομμύρια σε περαιτέρω

---

⁵⁶ Βλέπε επίσης σύγγραμμα Ιωάννου Ν. Παρασκευόπουλου, Κλινική Ψυχολογία, Αθήνα 1988, σελ. 72.

μελέτες, σε έξι άλλες πόλεις για να εξακριβώσει αν πράγματι η σύλληψη είναι αποτελεσματική μέθοδος χειρισμού αντρών που κακοποιούν τις γυναίκες τους (Lerman, 1992). Τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας θέτουν μερικούς περιορισμούς στα αρχικά συμπεράσματα της έρευνας στη Minneapolis: παρ' ότι η σύλληψη μειώνει βραχυπρόθεσμα τη βία των αντρών, δεν έχει μακροπρόθεσμα αποτελέσματα. Επιπλέον, η σύλληψη φαίνεται να είναι πιο αποτελεσματική στη μείωση της οικογενειακής βίας μερικών αντρών, συγκεκριμένα όσων εργάζονται, είναι παντρεμένοι, είναι απόφοιτοι λυκείου, και λευκοί, απ' ότι άλλων (Sherman, 1992, Sherman et al., 1992). Γενικά, φαίνεται ότι για τους βίαιους άντρες που έχουν κάποιους πόρους και κοινωνική θέση η πιθανότητα σύλληψης τους λειτουργεί αποτρεπτικά, ενώ για εκείνους που βρίσκονται σε μειονεκτική θέση όχι και τόσο. Μερικές φορές μάλιστα, η σύλληψη επιφέρει τα αντίθετα αποτελέσματα σε μερικούς πολύ περιθωριακούς άντρες, οι οποίοι γίνονται ακόμη πιο βίαιοι μετά τη σύλληψή τους και την απελευθέρωσή τους.⁵⁷

Η αποτροπή της οικογενειακής βίας

Η σύλληψη είναι μια μερική στρατηγική για το χειρισμό του διαδεδομένου προβλήματος της οικογενειακής βίας. Υπάρχουν άλλες μέθοδοι που μπορούν να την ενισχύσουν; Ο Goldstein (1983) περιγράφει τρεις γενικές μορφές θεραπείας για την οικογενειακή βία: πρωτογενείς τεχνικές πρόληψης που έχουν σκοπό να σταματήσουν την οικογενειακή βία πριν ακόμα ξεσπάσει. Δευτερογενής πρόληψη που εστιάζει στην έγκαιρη διάγνωση της οικογενειακής βίας και στην προσπάθεια να την

---

⁵⁷ Richard A. Lippa, όπ. π., σελ. 498, 500.

εμποδίζει εν τη γενέσει. Και τριτογενής πρόληψη, που έχει το σκοπό να θεραπεύσει την επαναλαμβανόμενη προβληματική οικογενειακή βία. Θα δούμε πως λειτουργεί η κάθε στρατηγική εξετάζοντας μερικά παραδείγματα.

Η πρωτογενής πρόληψη βασίζεται εν μέρει στη δημόσια εκπαίδευση (Gelles, 1982). Πρώτα, το θέμα της οικογενειακής βίας πρέπει να συζητηθεί ανοιχτά. Η πρωτογενής πρόληψη επίσης, βασίζεται στην εφαρμογή των κατάλληλων νομοθετικών πράξεων. Μια νομική τροποποίηση που έχει προταθεί είναι να γίνει η κακοποίηση συζύγου ποινικό και όχι αστικό αδίκημα, και έτσι να μεγαλώσουν οι ποινές και παράλληλα να συνειδητοποιήσουν την κοινωνική διάσταση του προβλήματος (Gelles, 1982, Straus, 1980). Ένας άλλος σκοπός της πρωτογενούς πρόληψης είναι να βελτιωθούν μερικές από τις γενικές κοινωνικές και οικονομικές αιτίες της οικογενειακής κακοποίησης, όπως πολλά παιδιά στο σπίτι, φτώχεια και ανεργία, κατάχρηση ουσιών) μέσω της κατάλληλης φροντίδας από κοινωνικές υπηρεσίες οικογενειακού προγραμματισμού και κέντρων αποτοξίνωσης για αλκοόλ, ναρκωτικά, κ.λπ.

Όταν υπάρξει οικογενειακή βία, η δευτερογενής πρόληψη γίνεται πιο σημαντική. Η οικογενειακή βία πρέπει να διαγνωσθεί και να εμποδιστεί. Το 1987 οι κάτοικοι των Ηνωμένων Πολιτειών είχαν συγκλονιστεί από τον τραγικό θάνατο της εξάχρονης Lisa Steinberg. Παρ' ότι μερικοί από τους δασκάλους της και τους γείτονές της είχαν αναφέρει σε κοινωνικές υπηρεσίες, τις υποψίες τους ότι την κακοποιούσαν, η περίπτωση δεν εξετάσθηκε. Η δευτερογενής πρόληψη αποτελεί εν μέρει ένα θέμα δημόσιας εκπαίδευσης. Όλοι οι ενδιαφερόμενοι πολίτες πρέπει να μάθουν ότι η οικογενειακή βία τους αφορά κι ότι πρέπει να την αναφέρουν, επίμονα και επανειλημμένα, αν είναι αναγκαίο, στις αρχές. Η αστυνομία, το προσωπικό νοσοκομείων, οι ιδιωτικοί γιατροί και τα προσωπικά των

ψυχιατρικών κλινικών, πρέπει να εκπαιδευτούν έτσι ώστε να διακρίνουν εύκολα τα σημάδια της οικογενειακής βίας.

Τα τριτογενή προγράμματα θεραπείας ασχολούνται με τις συνεχιζόμενες και παγιωμένες μορφές οικογενειακής βίας. Αποτελούνται από ένα μείγμα ψυχολογικής θεραπείας, νομικών μέτρων και κοινωνικής πρόνοιας. Για παράδειγμα, οι χρόνια κακοποιημένες γυναίκες μπορούν να βοηθηθούν από την ψυχοθεραπεία που έχει σαν σκοπό την αύξηση της αυτοεκτίμησής τους και να ανακουφίσει τα συναισθήματα αδυναμίας τους (Hiberman, 1980, Lieberknecht, 1978). Η νομοθεσία μπορεί να ελέγξει την κακοποίηση συζύγου ορίζοντάς την σαφώς ως ένα αδίκημα που επιφέρει τιμωρία και ιδρύοντας ‘κέντρα συζητήσεων’, για να ρυθμίζουν τις υποθέσεις της οικογενειακής βίας (Dellara, 1977). Στις αθεράπευτες περιπτώσεις, πρέπει να υπάρξουν συστήματα κοινωνικής πρόνοιας που θα βοηθούν τα θύματα να ξεφύγουν από την κακοποίηση, όπως για παράδειγμα, τα άσυλα για κακοποιημένες γυναίκες που προσφέρουν ένα άμεσο ασφαλές λιμάνι, καθώς επίσης σωματική, οικονομική και ψυχολογική υποστήριξη (Goldstein, 1983, Straus, Gelles, & Steinmetz, 1980).

Οι φεμινιστές θεωρητικοί επισημαίνουν ότι επειδή οι αστυνομικές αρχές έχουν στο παρελθόν αποδεχθεί σιωπηρά την κακοποίηση συζύγων, οι νόμοι και οι υπηρεσίες επιβολής του νόμου πρέπει να δείχνουν μεγάλη αυστηρότητα να γίνουν πολύ αυστηροί και να υπάρχει συνέπεια στο χειρισμό των αντρών που κακοποιούν τις γυναίκες (Adams, 1989, Pence, 1989). Αυτοί οι άντρες πρέπει να μάθουν ότι η κοινωνία δεν ανέχεται τη βία ως τρόπο λύσης των οικογενειακών προβλημάτων. Διάφορα θεραπευτικά προγράμματα έχουν δημιουργηθεί για τους βίαιους άντρες (Caesera & Hamberger, 1989). Αυτά τα προγράμματα χρησιμοποιούν διάφορες στρατηγικές: επιμορφώνουν τους βίαιους άντρες για τις προκατειλημμένες απόψεις και στάσεις τους απέναντι στις γυναίκες, τους

διδάσκουν καλύτερους τρόπους επικοινωνίας και επίλυσης συγκρούσεων και τους βοηθούν να αναπτύξουν πιο αποτελεσματικές μεθόδους ελέγχου του θυμού και της ματαίωσής τους.⁵⁸

- Η δημιουργία αντιδράσεων που δεν συμβαδίζουν με την επιθετικότητα

Οποιαδήποτε αντίδραση είναι ασυμβίβαστη με το θυμό -για παράδειγμα, το χιούμορ, η κατανόηση, ή η ήπια σεξουαλική διέγερση- μπορούν να μειώσουν την επιθετικότητα (Baron, 1983, Ramirez, Bryant, & Zillman, 1983).

Ο Robert Baron (1976) απέδειξε την ικανότητα των ασυμβίβαστων αντιδράσεων να εκτονώνουν την εχθρότητα σε ένα έξυπνο εξωεργαστηριακό πείραμα. Αυτοκινητιστές είχαν εκνευριστεί σε μια διασταύρωση όταν ο οδηγός μπροστά τους (στην πραγματικότητα ένας συνεργάτης) δεν ξεκίνησε όταν το φανάρι έγινε πράσινο. Κρυμμένοι παρατηρητές κατέγραψαν του εκνευρισμένους οδηγούς να κορνάρουν, να χειρονομούν, ή να εκτοξεύουν θυμωμένα σχόλια. Ενώ οι οδηγοί ήταν σταματημένοι στη διασταύρωση, ο Baton κανόνισε να συμβούν τρία είδη αντιπερισπασμού: Σε μια χιουμοριστική κατάσταση, μια γυναίκα ντυμένη γελωτοποιός διέσχισε το δρόμο μπροστά από το αυτοκίνητο του υποκειμένου. Σε μια κατάσταση κατανόησης, μια γυναίκα με δεκανίκια διέσχισε το δρόμο, και σε μια κατάσταση σεξουαλικής διέγερσης, μια μισόγυμνη γυναίκα διέσχισε το δρόμο.

Αυτό το πείραμα συμπεριλάμβανε και δύο καταστάσεις ελέγχου: Στη μία κανείς δεν διέσχισε το δρόμο, και στην άλλη τον διέσχισε μια γυναίκα ντυμένη συντηρητικά. Τα υποκείμενα στις καταστάσεις χιούμορ,

---

⁵⁸ Στο ίδιο, σελ. 501, 502.

συμπόνιας, και σεξουαλικής διέγερσης, έδειξαν λιγότερο θυμωμένες αντιδράσεις από τα υποκείμενα στις καταστάσεις ελέγχου.⁵⁹

- Η παροχή κοινωνικών περιορισμών

Η επιθετικότητα είναι μια κοινωνική συμπεριφορά και υπόκειται σε κοινωνικές επιρροές. Ξέρουμε ήδη ότι τα κοινωνικά πρότυπα ερεθίζουν την επιθετικότητα. Ευτυχώς, μπορούν επίσης να τη μειώσουν.

Πολλά πειράματα δείχνουν ότι η προβολή μη-επιθετικών προτύπων κάνει τους ανθρώπους λιγότερο επιθετικούς (Baron, 1971, Baron & Kepner, 1970, Donnerstein & Donnerstein, 1976). Τα άτομα που δεν είναι επιθετικά μπορούν να διαδραματίσουν έναν μεγαλύτερο από το να αποτελούν απλά πρότυπα προς μίμηση – ρόλος ιδιαίτερα θετικός αλλά παθητικός. Μπορούν να επικρίνουν ανοιχτά την επιθετική συμπεριφορά των άλλων. Ο Baron (1972) έδειξε ότι, όταν προσβεβλημένα υποκείμενα άκουσαν ένα άλλο υποκείμενο (στην πραγματικότητα, ένα συνεργάτη) να κατακρίνει τη χρήση υψηλών επιπέδων ηλεκτροσόκ, οι ίδιοι ήταν ως τιμωροί λιγότερο αυστηροί, όταν αργότερα έπρεπε να δώσουν ένα υποθετικό σοκ στο βασανιστή τους. Έτσι, για να μειώσουμε την επιθετικότητα των ανθρώπων, θα πρέπει να τους φέρνουμε σε επαφή με ανθρώπους που κατακρίνουν την επιθετικότητα. Πιο γενικά, πρέπει να προσπαθήσουμε να δημιουργήσουμε μια κοινωνία η οποία να κατακρίνει αντί να αυξάνει την επιθετικότητα.

Ο Dan Olweus (1991) έδειξε πόσο αποτελεσματική μπορεί να είναι η κοινωνική αποδοκιμασία της βίας ως μια στρατηγική μείωσης της επιθετικής συμπεριφοράς αναπτύσσοντας ένα πρόγραμμα επίλυσης του

---

⁵⁹ Στο ίδιο, σελ. 502.

προβλήματος της βίας μεταξύ αγοριών δημοτικού και γυμνασίου στη Νορβηγία. Το έναυσμα γι' αυτό το πρόγραμμα ήταν ένα τραγικό γεγονός: στις αρχές της δεκαετίας 1980, τρία αγόρια είχαν αυτοκτονήσει επειδή είχαν κακοποιηθεί και βασανιστεί πολύ από άλλους μαθητές. Το πρόγραμμα του Olweus ήταν πολύπλευρο: γράφτηκε ένα βιβλίο 32 σελίδων και στάλθηκε σε όλους τους δασκάλους και στο προσωπικό των σχολείων στη Νορβηγία, το οποίο τους ενημέρωνε για το πρόβλημα της βίας. Στάλθηκαν επίσης ενημερωτικά φυλλάδια στους γονείς των ψευδοπαλληκαράδων και στους γονείς των θυμάτων τους. Βιντεοταινίες, που περιέγραφαν το πρόβλημα της βίας, προβλήθηκαν στα σχολεία όλης της Νορβηγίας. Βασικά, είπαν στους δασκάλους, τους γονείς και τους μαθητές, ότι “η βία είναι ένα σοβαρό πρόβλημα, και η κοινωνία μας δεν θα το ανεχτεί”. Τα αποτελέσματα ήταν θεαματικά: οι αναφορές περιστατικών βίας σε όλη τη Νορβηγία μειώθηκαν κατά περισσότερο από 50% στη διάρκεια των δύο ετών μετά την εκπόνηση του προγράμματος.⁶⁰

- Γνωστικές στρατηγικές

Η ικανότητα της λογικής σκέψης διαφοροποιεί τους ανθρώπους από τα άλλα ζώα⁶¹. Μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε αυτήν την ικανότητα για να ελέγξουμε την επιθετικότητα. Δεδομένου ότι ζούμε σ' ένα κόσμο γεμάτο επιθετικά πρότυπα, πρέπει κατά κάποιο τρόπο να ενισχύσουμε τις αντιστάσεις των ανθρώπων στα πολυάριθμα σήματα της επιθετικότητας

⁶⁰ Στο ίδιο, σελ. 502, 503.

⁶¹ Βλέπε επίσης σύγγραμμα Μ. Πούρκος, Ο διαμεσολαβητικός ρόλος της ηθικής σκέψης στην επιθετική συμπεριφορά: γνωστικο-αναπτυξιακή προσέγγιση, στο βιβλίο του Ι.Ν. Νέστορος (επιμέλεια), όπ. π., σελ. 293-305.

που τους περιβάλλουν. Ο Huesmann και οι συνάδελφοί του (1983) προσπάθησαν να μειώσουν την επίδραση των βίαιων τηλεοπτικών προγραμμάτων σε παιδιά της πρώτης και της τρίτης τάξης του δημοτικού, ζητώντας τους να γράψουν εκθέσεις με θέμα 'πως η τηλεόραση δεν είναι σαν την καθημερινή ζωή', 'γιατί είναι κακό να μιμούμαστε τη βία της τηλεόρασης', και 'γιατί είναι κακό τα παιδιά να παρακολουθούν συνεχώς τηλεόραση'. Μια εβδομάδα μετά, τα παιδιά βιντεοσκοπήθηκαν διαβάζοντας τις εκθέσεις τους και απαντώντας σε ερωτήσεις για τα ίδια θέματα.

Αυτή η σύντομη διαδικασία είχε ένα σταθερό αποτέλεσμα στα παιδιά: άλλαξε σημαντικά τις στάσεις τους για την τηλεοπτική βία, και το πιο σημαντικό, μείωσε τα επίπεδα της επιθετικότητάς τους δύο χρόνια αργότερα. Οποσδήποτε, αυτό το πείραμα δείχνει ότι είναι δυνατόν να μειωθούν τα αρνητικά αποτελέσματα των βίαιων τηλεοπτικών προγραμμάτων με απλές εκπαιδευτικές ασκήσεις. Δίνει, επίσης μερικές ιδέες και στους γονείς: αν επιτρέπουν στα παιδιά τους να βλέπουν βίαια τηλεοπτικά προγράμματα, θα πρέπει να τα βλέπουν μαζί με τα παιδιά τους και να εξηγούν ότι η τηλεοπτική βία είναι ψεύτικη και ότι ενώ η βία στην τηλεόραση φαίνεται ανώδυνη και ακίνδυνη, στην πραγματικότητα είναι επώδυνη και συχνά θανατηφόρα. Οι γονείς πρέπει να ζητούν από τα παιδιά τους να φαντάζονται ήπιες λύσεις σε προβλήματα που λύνονται βίαια στην τηλεόραση. Τα μεγαλύτερα αδέρφια μπορούν να βοηθούν τους γονείς τους και να εξηγούν στα μικρότερα αδέρφια τους ότι 'η τηλεόραση δεν είναι σαν την καθημερινή ζωή' και ως εκ τούτου τα μεγαλύτερα παιδιά θα μπορούν να εσωτερικεύσουν επίσης αυτό το μήνυμα.

Γνωστικές τεχνικές αναπτύχθηκαν πρόσφατα, με σκοπό να βοηθήσουν τη μείωση της αρνητικής επίδρασης των σεξουαλικά βίαιων ταινιών. Για παράδειγμα η Margaret Intons-Peterson προετοίμασε κάποιο

υλικό και το παρουσίασε σε φοιτητές που θα έβλεπαν βίαιες σεξουαλικές ταινίες. Αυτό το υλικό περιέγραφε τα καταστροφικά αποτελέσματα του βιασμού στις ζωές των θυμάτων και παρείχε πληροφορίες που διέψευδαν τους κοινούς μύθους για το βιασμό. Μετά από αυτήν την προετοιμασία, οι φοιτητές φαίνονταν πιο απρόθυμοι να δεχθούν τους μύθους για το βιασμό κι επιδείκνυαν μεγαλύτερη κατανόηση για τα θύματα αυτά. Αυτή, δε, η αλλαγή παρατηρήθηκε και σε φοιτητές που είχαν δει ταινίες με μαχαιροβγάλτες (Intons – Peterson & Roskos-Ewolsen, 1989, Intons-Peterson, Roskos-Edwoldsen, Thomas, Shirley & Blut, 1989). Άλλες πρόσφατες έρευνες παρέχουν πρόσθετα στοιχεία, ότι οι πληροφορίες κατά του βιασμού μπορούν να είναι πολύ αποτελεσματικές. Επιπλέον, δείχνουν ότι όταν οι άντρες καλούνται να αναπτύξουν δικά τους επιχειρήματα κατά της σεξουαλικής βίας και των μύθων για το βιασμό, αυτό μπορεί να είναι άλλος ένας αποτελεσματικός τρόπος μείωσης της αρνητικής επίδρασης και σεξουαλικά βίαιων έργων (Linz, Arluk, & Donnerstein, 1990).

Το μήνυμα όλης αυτής της έρευνας είναι σαφές: υπάρχουν μέτρα που μπορούμε να λάβουμε, για να ελέγξουμε την επιθετικότητα και να μειώσουμε την επιρροή παραγόντων, όπως είναι η τηλεοπτική βία που ερεθίζουν την επιθετικότητα. Ίσως, με τη βοήθεια της έρευνας των επιστημών μπορούμε όχι μόνο να κηρύξουμε αλλά και να κερδίσουμε τη μάχη κατά της επιθετικότητας.⁶²

---

⁶² Richard A. Lippa, όπ. π., σελ. 503-505.

Κεφάλαιο IV

Συμπεράσματα – Εισηγήσεις

Η επιθετικότητα ορίζεται από τους ειδικούς ως η συμπεριφορά η οποία στρέφεται εναντίον ενός άλλου ζωντανού οργανισμού με σκοπό να τον βλάψει ή να τον τραυματίσει. Με αυτόν τον ορισμό, που οικειοποιηθήκαμε στην παρούσα εργασία, προσπαθήσαμε να αναπτύξουμε το θέμα αναφορικά με την επιθετικότητα και τη βία. Αναφέραμε επίσης την ανάπτυξη των ειδικών, σχετικά με το πρόβλημα του ορισμού της επιθετικότητας και της βίας. Διατυπώθηκε δηλαδή, ότι με αυτούς τους όρους περιγράφονται ποικίλες και διαφορετικές διαθέσεις, πράξεις, συμπεριφορές, που περιλαμβάνουν από την επιθυμία καταστροφής αντικειμένων, την απειθαρχία ή την προσβολή έως τη σεξουαλική κακοποίηση· και ότι πολλές απ' αυτές τις συμπεριφορές άλλοτε χαρακτηρίζονται ως επιθετικές ενέργειες και άλλοτε ως εκδηλώσεις βίας. Θα είχε όμως ενδιαφέρον να γίνει μια εργασία με κοινωνική έρευνα, που να διαπιστώνει τι και πως αντιλαμβάνεται η κοινωνία μας ως επιθετικότητα και βία. Για παράδειγμα θα μπορούσε να γίνει μια έρευνα για το τι αντιλαμβάνεται μια κοινότητα, οι σπουδαστές του Τ.Ε.Ι. π.χ., ως βία: ποια είναι η κυρίαρχη μορφή βίας της εποχής μας, τι έρχεται δηλαδή πρώτα στο μυαλό μας όταν αναφερόμαστε σ' αυτή, ο πόλεμος, η τρομοκρατία, η εγκληματικότητα... κάτι άλλο. Μια τέτοια εργασία πιστεύουμε ότι θα προσδιόριζε πιο σωστά τι είναι επιθετικότητα και βία, και φυσικά αυτό θα μπορούσε να έχει και τις ανάλογες επιπτώσεις στην ανάπτυξη μιας κριτικής γύρω από τις διάφορες επιστημονικές θεωρίες και των αιτιών της επιθετικότητας.

Το ανθρώπινο είδος έχει συμπεριφερθεί επιθετικά καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας του. Οι διάφορες θεωρίες εξετάζουν καθεμιά από

την πλευρά της το φαινόμενο και προσπαθούν να δώσουν εξηγήσεις για τους παράγοντες που επηρεάζουν την επιθετική συμπεριφορά, προτείνοντας τρόπους ελέγχου, αντιμετώπισης και μείωσης της επιθετικότητας.

Οι άνθρωποι όπως και τα ζώα έχουν βιολογική προδιάθεση να συμπεριφέρονται επιθετικά υπό ορισμένες συνθήκες, όμως η επιθετικότητα δεν είναι μοιραία. Τα χαμηλά επίπεδα επιθετικότητας που παρατηρούνται σε ορισμένους πληθυσμούς δείχνουν ότι είναι δυνατόν οι άνθρωποι να ζουν ειρηνικά.

Από τα αναφερόμενα των βασικών θέσεων των θεωριών της επιθετικότητας, μπορούμε να πούμε πως είναι φανερό ότι ορισμένες θέσεις των προσεγγίσεων έχουν ξεπεραστεί. Οι επιστήμονες αναζητούν πλέον απαντήσεις σε ερωτήματα που δημιουργούνται εξαιτίας των κοινωνικών και περιβαντολλογικών αλλαγών όπως είναι η οικονομική ματαίωση, οι κλιματολογικές συνθήκες, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης κτ.λ., χωρίς όμως να αγνοούν η να αποκλείουν η μια θεωρία την άλλη. Διαπιστώνεται ότι οι άνθρωποι μέσα σε ένα συγκεκριμένο πολιτισμό διαφέρουν στα επίπεδα της επιθετικότητάς τους για πολλούς λόγους, και σαν κυριότερους από αυτούς εξετάζονται η εν μέρει συμβολή της φυσιολογίας και της προσωπικότητας του και οι περιβαντολλογικοί παράγοντες.

Η κοινωνική ψυχολογία έχει προσπαθήσει να κατανοήσει πως αποκτάται η επιθετική συμπεριφορά μέσω της κλασικής εξαρτημένης μάθησης, της συντελεστικής μάθησης και της μίμησης προτύπων. Το ενδιαφέρον των κοινωνικών ψυχολόγων για τη μάθηση και την επιθετικότητα οδήγησε στη μελέτη σημαντικών θεμάτων της καθημερινής ζωής, όπως είναι η συμβολή της βίαιης ψυχαγωγίας στην επιθετική συμπεριφορά των παιδιών και η πρόκληση των βίαιων

προγραμμάτων και κινηματογραφικών έργων αρνητικών στάσεων και βίας.

Η βία στα μέσα μαζικής ενημέρωσης επηρεάζει την επιθετική συμπεριφορά εμπνέοντας όχι μόνο την άμεση μίμηση, αλλά και άλλα άσχετα είδη επιθετικότητας. Δεν ευθύνονται άμεσα συγκεκριμένα προγράμματα που παρακολουθούνται στην παιδική ηλικία για την επιθετικότητα που εκδηλώνεται κατά την ενήλικη ζωή. Όμως τα αποτελέσματα της τηλεθέασης είναι έμμεσα, αλλάζοντας τις στάσεις και διδάσκοντας στους ανθρώπους επιθετικές συμπεριφορές και επιθετικούς τρόπους κοινωνικής συναλλαγής.

Η τηλεόραση θα μπορούσε να οξύνει κάποιο πρόβλημα που ήδη υπάρχει στο παιδί και, ακόμη, να δώσει κάποιες ιδέες για εγκληματικές πράξεις σε ένα παιδί που ήδη βρίσκεται στον ολισθηρό δρόμο της εγκληματικότητας, αλλά το τι παίρνουν τα παιδιά από την τηλεόραση και πόσο αυτή τα επηρεάζει καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από το πώς τα έχουν μάθει οι γονείς να χρησιμοποιούν την τηλεόραση.

Η λεκτική επιθετικότητα, η πρόκληση ψυχικής οδύνης με τη βοήθεια του λόγου, αποτελεί την πιο διαδεδομένη μορφή με την οποία εκδηλώνεται η επιθετική συμπεριφορά. Οι προσπάθειες των ψυχολόγων επικεντρώνονται περισσότερο στα αίτια της επιθετικής συμπεριφοράς παρά στα μέσα με τα οποία αυτή εκδηλώνεται. Έτσι οποιαδήποτε προσπάθεια ενασχόλησης με την λεκτική βία υποχρεωτικά προστρέχει και χρησιμοποιεί τις έρευνες άλλων επιστημών και ιδιαίτερα της γλωσσολογίας. Πιστεύεται συνήθως ότι η λεκτική μορφή επιθετικότητας είναι η ηπιότερη έκφραση της επιθετικής συμπεριφοράς οφείλουμε όμως να παρατηρήσουμε ότι καθένας μας γνωρίζει, από την καθημερινή του εμπειρία, ότι είναι πιο εύκολο να αντέξει κανείς τη φυσική παρά τη λεκτική επιθετικότητα, ενώ όλοι γνωρίζουμε ότι «η γλώσσα κόκαλα δεν έχει και κόκαλα τσακίζει».

Αναπτύσσουμε ένα συλλογισμό γύρω από την πολιτική βία, τη συλλογική δηλαδή βία που ασκείται πάνω στο κοινωνικό στρώμα, στο όνομα της ίδιας της κοινότητας, από το κράτος ή από τους θεσμούς, είτε για λόγους θρησκευτικούς, είτε για καθαρά πολιτικούς, που έχουν στόχο τους την πολιτική ανατροπή ή την αλλαγή. Αυτή η μορφή βίας εκδηλώνεται με διωγμούς, βασανιστήρια, πολέμους, σφαγές, τρομοκρατία, αναγκαστικές μετακινήσεις πληθυσμών, γενοκτονίες κ.ά. Σ' αυτό το σημείο αναπτύσσονται έννοιες όπως αυτές της κυριαρχίας, της εξουσίας, της σύγκρουσης, του μοιραίου στοιχείου της βίας και της κοινωνικής αλλαγής.

Αναφέρονται επίσης η σημασία του πλαισίου και της αποστέρησης ως προϋποθέσεις γέννησης της βίας. Τονίζεται ότι η βία επιτελείται σ' ένα συγκεκριμένο πλαίσιο, νοηματοδοτείται και τροφοδοτείται από αυτό. Δεν ενεργοποιείται αδιάκριτα από έναν ιδιάζοντα τύπο βίαιης προσωπικότητας και έξω από το πλαίσιο αυτό οι πιθανότητες εκδήλωσής της είναι μηδαμινές. Επίσης κάθε φορά που μια σημαντική ανάγκη μένει ανικανοποίητη τότε ο οργανισμός τείνει να αναπτύξει μια επιθετικότητα, που είτε στρέφεται προς τα έξω είτε ενδοβάλλεται.

Οι μηχανισμοί κοινωνικής αναπαραγωγής της βίας αποτελούνται από την πολιτική τελετουργία (εγκαίνια, λόγοι, παρελάσεις κ.ά.) και άλλα μέσα διάδοσης των ιδεών όπως είναι τα μνημεία, τα μουσεία, η ψυχαγωγία και η τέχνη. Αναπτύσσεται ένας προβληματισμός, πως και γιατί αυτά τα στοιχεία αποτελούν μηχανισμούς κοινωνικής αναπαραγωγής της βίας από τα οποία συνάγεται ότι υπάρχουν θεσμοθετημένες μορφές βίας που η κάθε κοινωνία υιοθετούσε διαχρονικά.

Η επιθετικότητα δεν είναι ένα άλυτο πρόβλημα. Οι κοινωνικοί ψυχολόγοι έχουν τεκμηριώσει διάφορες τεχνικές για τον έλεγχο και τη μείωσή της. Αυτές περιλαμβάνουν την τιμωρία, τη δημιουργία

ασυμβίβαστων αντιδράσεων, την παροχή κοινωνικών περιορισμών, και την ανάπτυξη γνωστικών στρατηγικών και πληροφόρησης που αντικρούουν τα επιθετικά σήματα που δίνονται από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Η επιθετικότητα μπορεί να μειωθεί αν εμείς, ως άτομα και ως κοινωνία το θελήσουμε.

Βιβλιογραφία

- Βαγενάς Ελισσαίος, *Για μια άλλη προσέγγιση της παιδικής επιθετικότητας*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2002.
- Κλεάνθης Γρίβας, *Η εξουσία της βίας*, Εκδόσεις Ιανός, Θεσσαλονίκη 1987.
- Γεωργιάς Δημήτριος, *Κοινωνική Ψυχολογία*, τόμος Α, Αθήνα 1990.
- Δημητρίου Σωτήρης, *Μορφές Βίας*, Εκδόσεις Σαββάλας, Νοέμβριος 2003.
- Martin Hebert, *Ψυχολογικά προβλήματα παιδικής ηλικίας*, τόμος Β', Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1992. (Pan Books).
- Richard A. Lippa, *Κοινωνική Ψυχολογία*, μετάφραση: Ισμήνη Αποστόλη, Δρ. Κωνσταντίνος Μαύρος, Εκδόσεις 'ΕΛΛΗΝ', 2003. (1997 by Brooks/Cole Publishing Company a Division of Wadsworth).
- Μπεζέ Λουκία (επιμέλεια) κ.ά., *Βία στο σχολείο... βία του σχολείου...*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998.
- Νέστορος Ι.Ν. (επιμέλεια) κ.ά., *Η Επιθετικότητα στην οικογένεια, στο σχολείο και στην κοινωνία*, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, β' έκδοση, Αθήνα 1996.

- Ναυρίδης Κλήμης (επιμέλεια), *Εξουσία, βία, πόνος*, τόμος Α, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2002.
- Τσαλίκου Φωτεινή, *Μυθολογίες βίας και καταστολής*, Εκδόσεις Παπαζήση, Β' έκδοση, Αθήνα 1996.
- Ιωάννου Ν. Παρασκευόπουλου, *Εξελικτική ψυχολογία*, τόμος Β', Αθήνα 1985.
- Ιωάννου Ν. Παρασκευόπουλου, *Κλινική Ψυχολογία*, Αθήνα 1988.